

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 25 * અંક : 8 * મે 2023 * કિં. ₹ 15

વીરચંદભાઈ ધરમશી

રવીન્દ્રભાઈ દવે

બે વિરલ પ્રતિભા

ગોપાલભાઈ સુતરિયાને શ્રી યીનુભાઈ આર. શાહ જીવનશિલ્પી એવોર્ડ અર્પણ કરતા મંચસ્થ મહાનુભાવો

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાની જન્મજયંતી નિમિત્તે આયોજિત વ્યાખ્યાનમાં 'ચંદ્રવદન એક યીજ' વિશે વક્તવ્ય આપતા શૈલેશ ટેવાણી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : કુમારપાળ દેસાઈ, સંપાદક : પ્રીતિ શાહ
 પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
 ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઑફસેટ,
 સી-૧૨, બંસીધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ♦ www.vishwakosh.org

છૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૦૦/-
 લવાજમ : 'ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ'ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઓ.થી જ મોકલવું.

વિક્રિષ્ટ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેટ્સ)

[અહીં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની છે.]

મહામૂલી માતૃભાષા

ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભાએ તેના છેલ્લા સત્રમાં સર્વાનુમતે એક કાયદો પસાર કરી બિનગુજરાતી માધ્યમમાં શિક્ષણ આપતી તમામ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધો. ૧થી ૮માં ગુજરાતી વિષય ફરજિયાત રીતે ભણાવવો પડશે તેવી જોગવાઈ કરી. આ માટે શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ પટેલને ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી તરીકે માતૃભાષાની અનેરી કાળજી કરવા અને તમામ ચૂંટાયેલા લોકપ્રતિનિધિઓને કશા મતભેદ વિના ગુજરાતીની મહત્તા સ્વીકારવા માટે જેટલાં અભિનંદન આપીએ તેટલાં ઓછાં છે. આવા કાયદા માટે માતૃભાષા અભિયાને રિટ પિટિશન કરી હાઈકોર્ટનાં દ્વાર ખખડાવ્યાં હતાં, પણ જે હાઈકોર્ટ કશી કાર્યવાહી ગુજરાતીમાં કરવા માટે સતત સંકોચ અને આનાકાની કરતી હોય તે સ્પષ્ટ આદેશ કરે કે કેમ તે પ્રશ્ન હતો. વિધાનસભ્યોની ફરજ હતી અને તે તેઓએ સુપેરે બજાવી તેનો આનંદ અને સંતોષ છે.

ગુજરાતીભાષી લોકો માટે જ્ઞાનકોશ રચી અનેક વિષયો અંગે સૌ માતૃભાષામાં અધિકૃત માહિતી મેળવી શકે તે માટે સ્વ. પદ્મભૂષણ શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી. ગુજરાતી વિશ્વકોશ(Gujarati Encyclopedia)ના હજારો અધિકરણો પસંદ કરી તજજ્ઞો પાસેથી તે અંગેની માહિતી સંક્ષિપ્તમાં પણ સચોટ રીતે રજૂ કરી તેમણે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ પર ઉપકાર કર્યો છે. આ સંસ્થાના સંવર્ધનની જવાબદારી પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ નિભાવી રહ્યા છે. બાળવિશ્વકોશ (ભાગ ૧થી ૧૦) અને પરિભાષાકોશ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. વિજ્ઞાનકોશ, નારીકોશ, સંતકોશ તથા ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનકોશ જેવા અલગ અલગ કોશ તૈયાર કરાવવાની સાથે અસંખ્ય પ્રકાશનો દ્વારા ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનો ફાળો દીર્ઘકાલીન સમય માટે યાદ કરાશે. હવે તો ગુજરાતી વિશ્વકોશના તમામ ખંડો ‘ઓનલાઈન (<https://gujarativishwakosh.org>) આંગળીના ટેરવે ઉપલબ્ધ છે અને દરરોજ સરેરાશ છથી સાત હજાર લોકો તેનો લાભ લે છે તે હકીકત આપણને આશા આપે છે કે આપણી માતૃભાષાનો ઉપયોગ સીમિત થવાને બદલે વ્યાપક રીતે વૈશ્વિક ધોરણે થઈ રહ્યો છે.

અમદાવાદમાં જ્યારે વિશ્વકોશના ગ્રંથો તૈયાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે દૂર લંડનમાં એક સફળ ગુજરાતી ઉદ્યોગસાહસિકે ગુજરાતને તમામ શબ્દકોશો સંકલિત કરીને તેના પર્યાય, અંગ્રેજી અર્થ સાથે ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે અજોડ પ્રયત્ન કર્યા હતા. આ માતૃભાષાપ્રેમી અને શબ્દકોશ મારફત ગુજરાતીને દુનિયા સમક્ષ સબળ રીતે રજૂ કરનારા શ્રી રતિલાલ ચંદરયા મૂળ જામનગર(હાલાર)ના. શરૂઆતમાં પૂર્વ આફ્રિકા અને ત્યારબાદ ઈંગ્લેન્ડમાં રહીને તેમણે માતૃભાષાના સંરક્ષણ અને વિકાસ માટે સ્વપ્ન સેવ્યું હતું. તે સપનું સાકાર પણ કર્યું. કમનસીબે વિદેશમાં ઊછરેલા કુટુંબના સભ્યો માટે શબ્દકોશને ઓનલાઈન પર સજીવન રાખી તેને અદ્યતન રાખવાનું કામ લંડનમાંથી કરવામાં સ્વાભાવિક મર્યાદાઓ હતી. તેમણે પૂરી છાનબીન કરીને ગુજરાત વિશ્વકોશ

ટ્રસ્ટ સાથે તેમના શબ્દકોશોનું સંકલન ગુજરાતી લૅક્સિકનને જોડવા સમજૂતી કરી. આ એક અજોડ ભાગીદારી છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને ગુજરાતી લૅક્સિકનના સંગમના સાક્ષી બનવા માટે ગુજરાતના માનનીય મુખ્યમંત્રીશ્રી ગુજરાત વિશ્વકોશભવનમાં તા. ૧૨ મે, ૨૦૨૨ ને ગુરુવારના રોજ પધાર્યા. આ પ્રસંગે ગુજરાત વિશ્વકોશ વતી તેમની પાસે માંગણી મૂકવામાં આવી. જે રીતે બંગાળ, કર્ણાટક, તમિળ, તેલુગુ, મરાઠીભાષી રાજ્યોમાં માતૃભાષાથી અલગ માધ્યમમાં શિક્ષણ આપતી તમામ પ્રાથમિક શાળામાં સંબંધિત માતૃભાષાનું શિક્ષણ આપવું કાયદાથી ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું છે તેમ ગુજરાતમાં બિનગુજરાતી માધ્યમ ધરાવતી તમામ પ્રાથમિક શાળાઓ ધો.૧થી ૮માં ગુજરાતી ફરજિયાત વિષય તરીકે રાખવામાં આવે. આ સૂચનનો પ્રતિભાવ આપતાં માનનીય મુખ્યમંત્રીશ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈએ માર્મિક રીતે કહ્યું, ‘જે વસ્તુ આગળ માતૃ શબ્દ લાગે તે તમામ બાબતો આપણા માટે પવિત્ર અને ગૌરવમયી છે.’ આપણને સૌને એ વાતનો અઢળક આનંદ છે કે માનનીય મુખ્યમંત્રીશ્રીએ ટૂંકા સમયમાં આ અંગે કાયદાકીય જોગવાઈ કરી સૌને સ્પષ્ટ સંદેશ આપ્યો છે, ‘સદા સૌમ્ય વૈભવે ઊભરાતી, મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી’. કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીની લાગણીને છ કરોડ ગુજરાતીભાષીઓની ભાવિ પેઢી સમજે તે માટે ગુજરાત સરકારે મુખ્યમંત્રીશ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈની આગેવાનીમાં જે કાર્ય કર્યું તેનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક છે. સરકારે તેની ફરજ બજાવી. હવે ગુજરાતી પ્રજાની અને સમાજની માતૃભાષા પ્રત્યેની ઉપેક્ષા અને લઘુતાગ્રંથિ ખંખેરીને ગુજરાતીને ગૌરવવંતા સ્થાને સ્થાપિત કરવાની જવાબદારી છે. કવિ મયૂર અનુવાડિયા લખે છે,

‘વેપાર કૌશલ્ય ભારોભાર રગમાં, જગમાં એ પ્રભાવ
વળી સુખદુઃખમાં નફો નુકસાનથી પર હૈયાના ભાવ
શબ્દોની છે અહીં સંપત્તિ અનેરી ને મૌનમાં કેં રણકાર
સાહિત્યના નવેરસમાં કવિઓ ગાતા ગૌરવ ભભકદાર.’

અનુક્રમ

મહામૂલી માતૃભાષા	૩	પ્રવીણ ક. લહેરી
વિશ્વખ્યાત ગુજરાતી		
કેળવણીકારની વિદાય	૬	અનિલ રાવલ
વિરલ સંશોધક વીરચંદ ધરમશી	૮	અભિજિત વ્યાસ
લોકથી શ્લોક સુધી	૧૨	કિશોર જોશી
શિશુવિહારની વિકાસયાત્રા	૧૫	ડૉ. નાનક ભટ્ટ
કોઈક દિવસ એવો પણ ઊગે.....	૧૭	રતિલાલ બોરીસાગર
કેટલું તાપમાન સહન થાય?	૨૧	ચિંતન ભટ્ટ
બસ, સ્વપ્નનો પીછો કરો !	૨૪	પ્રીતિ શાહ
ગુજરાતી લૅક્સિકન અને		
ધીરુબહેન પટેલ	૨૬	અશોક કરણિયા
અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ	૩૦	ભદ્રાયુ વઘરાજાની
વિશ્વકોશવૃત્ત	૩૩	—

આપણે ત્યાં ૧૯૮૦-૯૦ના દાયકામાં અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ બિલાડીના ટોપ જેમ ફૂટી નીકળી. અંગ્રેજી વિના વિદેશમાં ભણવું કે સ્થાયી થવું શક્ય નથી. અંગ્રેજી વિના સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં સફળ થવું કઠિન છે. અંગ્રેજી આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા છે. અંગ્રેજી દ્વારા વિશ્વના અનેક દેશો સાથે સંવાદ સાધી શકાય છે. આ કારણો (જેમાં આંશિક સત્ય પણ છે) આપી માબાપે સંતાનોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં બાળમંદિરના વર્ગોથી જ દાખલ કરવા માંગ્યાં. ખૂબ મોટી ગુજરાતી વસ્તી ધરાવતા પચરંગી શહેર મુંબઈની સેંકડો ગુજરાતી માધ્યમિક શાળાઓ પત્તાના મહેલની માફક આંખના પલકારમાં બંધ થઈ. ગુજરાતનાં તાલુકાકક્ષાનાં ગામોમાં જ્યાં ગુજરાતી માધ્યમિક શાળાઓ ન હતી ત્યાં ત્યાં પણ અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ ખૂલવા માંડી. સંતાનને ગુજરાતી માધ્યમમાં તો ભણાવાય જ નહીં તેવા માહોલ વચ્ચે વિદેશમાં નહીં, ગુજરાતમાં લગભગ બે પેઢીઓ અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણી. સાથે સાથે તેને ગુજરાતી વાંચવા-લખવાનો કોઈ મહાવરો જ ન રહ્યો. માબાપને ગૌરવ થાય કે મારું સંતાન અંગ્રેજી જ બોલે છે. તેને ગુજરાતી આવડતું જ નથી. ભાષાપ્રેમીઓમાં દહેશત પેદા થઈ કે શું ગુજરાતી ભાષા કાળક્રમે લુપ્ત થઈ જશે ? અંગ્રેજી શાળાઓ મુખ્યત્વે કમાણી કરવાના હેતુથી શરૂ થઈ હતી. સજ્જ શિક્ષકોની તંગી, અંગ્રેજીમાં શીખવવાવાળાનું અધકચરું ભાષાજ્ઞાન જેવાં અનેક પરિબળોના કારણે મેડિકલ-એન્જિનિયરિંગ કોલેજોમાં ગુજરાતી માધ્યમના વિદ્યાર્થીઓનો દબદબો રહ્યો. માબાપ દ્વારા સારી ગુજરાતી માધ્યમની શાળાની શોધ શરૂ થઈ. ‘માધ્યમ ગુજરાતી ઉત્તમ અંગ્રેજી’નું સૂત્ર પ્રચલિત બન્યું. હવે વિટંબણા એ હતી કે ખૂબ સારી ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ સમાજ અને સરકારની ઉપેક્ષાના કારણે બંધ પડી હતી. ‘ન રહ્યા ઘરના કે ન રહ્યા ઘાટના’ જેવી ઉક્તિ સાર્થક કરી ગુજરાતની શાણી પ્રજાએ પોતાના પગ પર જ કુહાડી મારવાની ભૂલ કરી છે.

ગુજરાત સરકારનો ગુજરાતી વિષય ફરજિયાત કરવાનો નિર્ણય ક્રમશઃ આજની સ્થિતિમાં ગુણાત્મક પરિવર્તન લાવશે. ગાંધીજીએ પોતાના શિક્ષણના અનુભવને વાગોળતાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, ‘અંગ્રેજી માધ્યમના કારણે જ તેમને ગણિત-વિજ્ઞાન જેવા વિષયો ભણવામાંથી રસ જ ઊડી ગયો હતો.’

આજના સંદર્ભમાં આપણે સૌએ માતૃભાષા ગુજરાતીને જાળવી તેનો વિકાસ કરવામાં યત્કિંચિત્ પ્રદાન કરવાનું છે. ગુજરાતી લખતી કે બોલતી વખતે બિનજરૂરી અંગ્રેજી શબ્દોનો વપરાશ ટાળવો જરૂરી છે. અન્ય ભાષાના શબ્દો અપનાવવાનો અર્થ એ તો ન જ થાય કે ભાષાને વર્ણસંકર બનાવીએ. આપણે સૌએ એક વાત તો સમજીને સ્વીકારવી જ પડશે. માતૃભાષાના માધ્યમમાં શિક્ષણ, વહીવટ, ન્યાય, રોજબરોજના સંવાદમાં જેટલો વધારે ગુજરાતીનો ઉપયોગ થશે તેટલું સામાન્ય નાગરિકોનું પ્રદાન વધશે. તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થઈ સમાજને સુદૃઢ બનાવશે. આપણા ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરીને આપણા પૂર્વજોની સિદ્ધિઓ અને વર્તમાનની સંભાવના વચ્ચે સેતુ રચી શકીએ તે જવાબદારી આપણા સૌની સહિયારી છે. આમાં પ્રમાદ કે ઉપેક્ષા સેવીશું તો આપણે માતૃભાષાના ભવિષ્ય સાથે ચેડાં કર્યાનો દોષ વહોરીશું.

વિશ્વખ્યાત ગુજરાતી કેળવણીકારની વિદાય

શિક્ષણક્ષેત્રે સીમાચિહ્ન સંશોધન કરનાર, ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવનમાં આત્મસાત્ કરનાર ગ્લોબલ ગુજરાતી વિદ્યાપુરુષ રવીન્દ્રભાઈ દવે હવે આપણી વચ્ચે નથી. ૨૯ માર્ચ, ૨૦૨૩ના રોજ ૯૪ વર્ષની ઉંમરે એમણે ચિરવિદાય લીધી, એ સાથે ગુજરાતના જ નહીં, સમગ્ર વિશ્વના શિક્ષણક્ષેત્રને ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે.

રવીન્દ્રભાઈ દવેના વડવાઓનું મૂળ ગામ ચાણસ્મા પાસેનું પીપળ. તેમનો જન્મ ૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૯ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમનો ઉછેર મોસાળ વિરમગામમાં થયો હતો. શાલેય શિક્ષણ વિરમગામની એમ. જે. હાઈસ્કૂલમાં લીધું. ૧૯૪૬માં બોમ્બે યુનિવર્સિટીમાંથી મેટ્રિક થયા.

ઘરનું વાતાવરણ શૈક્ષણિક અને મહદૂઅંશે ધાર્મિક. માતા સવારે ઘરકામ કરતાં કરતાં ગીતાના શ્લોક અને ભજન ગાય. બાળ રવીન્દ્ર શાળામાં જઈ લખતાં-વાંચતાં શીખે એ પહેલાં અનેક શ્લોકો મુખપાઠ થઈ ગયા હતા. દસ વર્ષની ઉંમરે ભગવદ્ગીતા કંઠસ્થ કરવાની ધૂન લાગી. રવીન્દ્રભાઈને હજાર કરતાં પણ વધુ શ્લોકો અર્થસહિત કંઠસ્થ હતા. અભ્યાસમાં તેજસ્વી રવીન્દ્રભાઈએ આઠ વર્ષે નાટકમાં ભાગ લીધો હતો. તેઓ ક્રિકેટ રમતા હતા અને સારા બોલર પણ હતા. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનું ગુજરાતી પદ્યમાં ભાષાંતર કર્યું હતું.

વિરમગામમાં કોલેજ ન હોવાથી ઘરેથી માત્ર દસ રૂપિયા લઈને નીકળ્યા. અમદાવાદમાં એમ. જી. સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં બી.એસસી. ઓનર્સ અંગ્રેજી માધ્યમમાં પાસ કર્યું. બી.એસસી.ના ચોથા વર્ષે ગુજરાત કોલેજમાં ગયા. ત્યાં પણ મેરિટ સ્કોલરશિપ મેળવી.

બી.એસસી. પછી મામાની ઠાકર્સ હાઈસ્કૂલમાં જોડાયા. ઠાકર્સ હાઈસ્કૂલની બોય્સ અને ગર્લ્સ એમ બંને શાળાઓના આચાર્ય બન્યા. ધોરણ ૧૧ માટે એટોમિક ફિઝિક્સનું ૮૦ પાનાનું પુસ્તક ‘ભૌતિકશાસ્ત્રમાં નૂતન સંશોધન’ પ્રકાશિત થયું, જે વિદ્યાર્થીઓમાં ખૂબ પ્રચલિત અને પ્રિય બન્યું. ૧૯૫૧માં એમણે ટેલિવિઝન જોયું પણ નહોતું ત્યારે એમણે ટેલિવિઝનની વાત લખી હતી. ટેલિફોનિક વાતચીતમાં એકબીજાને જોઈ શકાય એવી શક્યતાનો પણ એમણે એ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એ બધું આજે શક્ય બન્યું છે.

બી.એડ. અને એમ.એડ. એ. જી. ટીચર્સ કોલેજમાંથી કર્યું એ દરમિયાન કોલેજ-સંચાલકે એમનો સ્ટાફમાં સમાવેશ કર્યો. અધ્યયન અને અધ્યાપનની સાથે સાથે શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં કેટલાક ઈનોવેશન્સ કર્યા. આથી શિકાગો યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી. માટે પ્રવેશ મળ્યો. એ જ સમયે ભારત સરકારે એક્સપેરિમેન્ટલ પ્રોજેક્ટ મિશન શરૂ કર્યું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ સ્થાપનાદિન નિમિત્તે યોજાયેલા વિશ્વસંસ્કૃતિપર્વ પ્રસંગે ઉપસ્થિત મહાનુભાવો રવીન્દ્રભાઈનો પ્રોજેક્ટ પ્રથમ ક્રમાંકે આવ્યો. એનો સારાંશ રાષ્ટ્રીય સ્તરના સામયિકમાં છપાયો અને રવીન્દ્રભાઈનું નામ દેશભરમાં જાણીતું બન્યું.

૧૯૫૭માં ભારત સરકારે અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકનના માળખામાં સુધારણા માટે યોજના શરૂ કરી. પસંદ કરાયેલા દસ શિક્ષણવિદોમાં રવીન્દ્રભાઈનું નામ મોખરે આવ્યું. ૧૯૫૭માં કોલેજની નોકરી છોડી રાષ્ટ્રીય સ્તરે કામ માટે ગયા.

૧૯૫૭માં શિકાગો યુનિવર્સિટીમાં તાલીમ લઈને આવ્યા પછી ગ્રેડ વન અધિકારી તરીકે બઢતી આપવામાં આવી. શિક્ષણવિદોની ટીમના અધ્યક્ષ માટે રવીન્દ્રભાઈની પસંદગી થઈ. ત્રણ માસની તાલીમ લેવા શિકાગો ગયા. ત્યાં પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે શિકાગો યુનિવર્સિટીએ એમનું નામાંકન માન્ય કરી દીધું. એ દરમિયાન ભારત સરકારે રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિજ્ઞાન પ્રતિભા શોધ યોજના શરૂ કરી. એ માટે રવીન્દ્રભાઈની એક વર્ષ માટે 'ઓફિસર ઓન ડ્યૂટી' તરીકે નિમણૂક થઈ. રવીન્દ્રભાઈ એક વર્ષ પછી શિકાગો ગયા. શિકાગો યુનિવર્સિટીમાં તેમણે નવી જાતના પ્રોસેસ વેરિએબલ શોધ્યા. આમ, રવીન્દ્રભાઈએ વૈશ્વિક પદાર્પણ શિકાગોથી આરંભ્યું જે પાછળથી વિશ્વના અનેક દેશોમાં વિસ્તર્યું.

શિકાગો યુનિવર્સિટીમાં ડૉ. બ્લૂમના માર્ગદર્શન હેઠળ રાતદિવસ જોયા વગર કાર્ય શરૂ કર્યું. રવીન્દ્રભાઈએ ટેક્સોનોમી ઓફ સાઈકોમોટર ડોમેન (Taxonomy of Psychomotor Domain) બનાવી. હ્યુમન ડેવલપમેન્ટની એમની વાત ૧૯૬૫માં વિશ્વસ્તરે મુકાઈ. બર્લિન કોન્ફરન્સમાં સ્પીકર તરીકે આમંત્રણ મળ્યું. 'દેવે ટેક્સોનોમી ઓફ સાઈકોમોટર ડોમેન' તરીકે એમનું સંશોધન જગપ્રસિદ્ધ બન્યું. દુનિયાભરના વિદ્વાનોએ એમની ટેક્સોનોમી પર અનેક સંશોધનો કર્યા છે.

રવીન્દ્રભાઈએ નવા પ્રોસેસ વેરિએબલ્સ શોધ્યા. એ અંગેની માઈકો ફિલ્મ બની. આ ફિલ્મ બેસ્ટ સેલર બની.

દેશ પરત આવ્યા પછી નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ(NCERT)માં ક્લાસ વન ઓફિસર કમ પ્રોફેસર તરીકે એમની નિમણૂક થઈ. પછી એક જ વર્ષમાં NCERTના ડીન બન્યા. એ પછી જાપાનના એક શૈક્ષણિક પ્રોજેક્ટમાં ચાર સપ્તાહ માટે એમને મોકલવામાં આવ્યા. જેમાં અભ્યાસક્રમ અંગેની બેઠકના ચેરમેન તરીકે એમની વરણી થઈ.

૧૯૭૧માં સ્વીડનમાં વિશ્વના ૨૫ દેશોના કુલ ૧૫૦ વિદ્વાનોને તાલીમ આપી. UNESCOમાં રવીન્દ્રભાઈ રિસર્ચ ડાયરેક્ટર તરીકે જોડાયા. UNESCOની કામગીરી માટે ૧૨૦ કરતાં વધારે દેશોમાં જવાનું થયું. મેમ્બર સ્ટેટ ઓફ યુ.એસ.ના ૧૯૪ દેશોના શિક્ષણવિદોને માર્ગદર્શન આપ્યું.

UNESCO માં કામ કરતાં કરતાં આદર્શ માનવજીવન માટે આજીવન શિક્ષણ(Life Long Learning)નું મહત્વ સમજાવી આધુનિક શિક્ષણ વિકાસ માટે એની જરૂરિયાત સમજાવતાં ઉપથી વધુ પુસ્તકો લખ્યાં. એમનાં પુસ્તકોના અંગ્રેજી ઉપરાંત ફ્રેન્ચ, જર્મની, સ્પેનિશ, રશિયન, હંગેરિયન, ચાઈનીઝ, હિન્દી, ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ થયા છે.

રવીન્દ્રભાઈના જીવનમાં આધુનિકતાની સાથે આધ્યાત્મિકતાનો સમન્વય જોવા મળે છે. રવીન્દ્રભાઈએ જર્મનીમાં સાત વર્ષ સુધી દર પંદર દિવસે ભગવદ્ગીતા પર પ્રવચનો આપ્યાં હતાં. ૧થી ૧૮ અધ્યાયની એમની ઓડિયો કેસેટ્સ પણ તૈયાર થઈ છે. પુરુષસૂક્તમના બાવીસ મંત્રો પર દોઢ વર્ષ સુધી પ્રવચનો આપ્યાં અને પાતંજલિ યોગ-દર્શનનાં ૧૯૬ સૂત્રો પર પણ કાર્ય કર્યું.

વિશ્વસ્તરે આગવી ઓળખ ઊભી કરનાર રવીન્દ્રભાઈ માતૃભાષાના અનન્ય ચાહક હતા. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સ્થાપક ટ્રસ્ટી આદરણીય ધીરુભાઈ ઠાકર મોસાળ પક્ષે રવીન્દ્રભાઈના સગા હતા. રવીન્દ્રભાઈ જ્યાં જાય ત્યાં ‘બાળવિશ્વકોશ’ની વાત શિક્ષણવિદો સમક્ષ મૂકે અને સાથે સાથે લઈ ગયેલ ‘બાળવિશ્વકોશ’ બતાવે પણ ખરા. રવીન્દ્રભાઈ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના આપ્તજન બની રહ્યા હતા. વિશ્વકોશભવનમાં એમણે ‘શિક્ષણની નવી ક્ષિતિજો’ અને ‘માતૃભાષાનું મહત્વ’ વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

આજે ભારત કરતાં લેટિન અમેરિકાના લોકો આર. એચ. દવેને વધારે ઓળખે છે. જિંદગીનાં મહત્વનાં વર્ષો રાષ્ટ્રને સમર્પિત કર્યા હોવા છતાં ગુજરાત અને ભારત દેશ એમની કદર કરવામાં ઊણો ઊતર્યો છે. હવે રવીન્દ્રભાઈ સ્વર્ગમાં પણ ટેકસોનોમીની ચર્ચા કરતા હશે ! ગુજરાતને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના વિદ્વાનની વિદાયથી પૂરી ન શકાય તેવી ખોટ પડી છે. એમની દિવ્ય ચેતનાને વંદન.

— અનિલ રાવલ

વિરલ સંશોધક વીરચંદ ધરમશી

એશિયાટિક લાઈબ્રેરીના ઘનઘોર એકાન્તમાં કોઈ ટેબલ ઉપર પુસ્તકોની વચ્ચે બેઠેલા અને તેમાંથી વાંચતાં વાંચતાં નોંધ કરતી કોઈ વ્યક્તિને જુઓ તો માનવું કે તે માણસ વીરચંદ ધરમશી છે. અત્યંત જૈફ વયે પણ એમનો સંશોધન માટેનો ઉત્સાહ લેશમાત્ર પણ ઓછો થયો નહોતો, તેવા વીરચંદભાઈ જેવા માણસ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને બીજા મળશે નહીં તેમ કહીએ તો ચાલે. પુસ્તકો, જૂનાં છાપાંઓ અને દસ્તાવેજ સામગ્રીથી ઘેરાયેલા, ધૂની, એકાગ્ર, એમની આસપાસથી બેખબર, એમના કામમાં તલ્લીન. સવારે દસ વાગ્યે લાઈબ્રેરી ખૂલવાના સમયથી સાંજે સાત વાગ્યે બંધ થવાની ઘંટડી વાગે અને દરવાજા બંધ થાય ત્યાં સુધી વાંચનમાં મગ્ન એવા વીરચંદભાઈની પોતાની એક દુનિયા હતી. એ દુનિયામાં સિનેમા, નાટક, ઇતિહાસ, કલા, સાહિત્ય, ફિલોસોફી, સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વ, અને માનવશાસ્ત્ર જેવા અનેક વિષયો એકબીજામાં મળી ગયા હતા. એવા જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસા હવે શાંત થઈ ગઈ છે. એશિયાટિક લાઈબ્રેરીના એ ટેબલ પર હવે કોઈ પુસ્તકો પડ્યાં નથી અને એ ખુરશી હવે સદાને માટે ખાલી થઈ ગઈ છે. એ ખુરશી-ટેબલ પર કદાચ કોઈ અન્ય બેસવા આવશે કે બેસશે, પણ તે વીરચંદ ધરમશીની તોલે આવે એવા તો નહીં જ હોય. એક મૌન કાર્યકર એવા વીરચંદ ધરમશી કોઈ પરીકથામાંથી આવી ચડ્યા હતા તેમ પરીકથામાં ફરી સમાઈ ગયા છે. આવો પ્રખર સંશોધક આપણે ત્યાં થઈ ગયો એવું માનવું જ હવે રહી ગયું છે.

વીરચંદ ધરમશી

વીરચંદભાઈને અનેક લોકો વી. કે. ધરમશી તરીકે પણ ઓળખતા. વીરચંદભાઈની દુનિયા એટલે પુસ્તકોની દુનિયા. મુંબઈમાં હું એમને મળું એટલે પૂછે, શોપિંગ કરવા જવું છે ? એટલે હું સમજી જતો કે ફાઉન્ટન અને કાલબાદેવીની ફૂટપાથ પર બેસીને જૂની ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં જવાનું. મોટાભાગના આવા ફેરિયાઓ એમને ઓળખતા અને એમની સાથે જઈએ એટલે અનેક ભાતનાં, વિષયનાં અને પ્રકારનાં પુસ્તકો જોવાનો લાભ મળતો. એમના મસ્જિદ બંદર પર આવેલા બે રૂમના નાના ઘરમાં પણ સામાન ઓછો અને પુસ્તકો વધારે જોવા મળતાં હતાં. એમના ઘરનો અસબાબ એટલે આ બધાં પુસ્તકો. મારા જેવાને એક દિવસ તો જોવા માટે ઓછો પડે. વળી બહુ ભાવથી પુસ્તકો બતાવે. એમને ખબર કે મને કયા વિષયોમાં રસ છે તેથી એ જ બધાં પુસ્તકો બતાવે અને તેની વાત પણ કરે. આવો એમનો પ્રેમભાવ. એમનું વાંચન એટલું બહોળું હતું કે તેઓ હાલતાચાલતા સર્વજ્ઞાનકોશ(એન્સાઈક્લોપીડિયા) તરીકે પણ ઓળખ ધરાવતા.

મજાની વાત તો એ છે કે આવા જ્ઞાની વીરચંદભાઈએ હાઈસ્કૂલ સુધીનો અભ્યાસ પણ કરેલો નહોતો. એમના પિતાનો મસ્જિદ બંદરમાં જથ્થાબંધ મરીનો વેપાર હતો. ૧૯૪૬માં સાંપ્રદાયિક તોફાનોમાં એમની સ્કૂલને સળગાવી દેવામાં આવી હતી. વીરચંદભાઈએ ભણવાનું જ છોડી દીધું. કારણ કે સ્કૂલના અભ્યાસ અને એમના પોતાના અધ્યયનમાં એમને દુવિધા અનુભવાતી હતી. એ પછી સંસાર જ એમની પાઠશાળા બનવા લાગ્યો. પિતાની આંગળી પકડીને મુંબઈનું પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ જોવા જતા. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટથી લઈને ઓપેરા હાઉસ સુધીના વિસ્તારમાં આવેલી પુસ્તકોની દુકાનોમાં ફરવા લાગ્યા. આમ મોટાભાગના તો ફૂટપાથ પર પથારો કરીને જૂનાં પુસ્તકો વેચતા ફેરિયાઓને ત્યાં જઈને પોતાના રસના વિષયોનાં પુસ્તકો શોધતા રહેતા. તેઓ ખૂબ વાંચતા હતા. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે એમણે રોમા રોલાંની ‘જ્યાં કિસ્તોફ’ વાંચી નાખી. મુંબઈની ગલીઓમાં ફરવું અને મોડે સુધી વાંચવું એ એમનો જાણે જીવનક્રમ થઈ ગયો હતો.

વીરચંદભાઈનો અભ્યાસ અનેક વિષયોમાં રહ્યો છે. એમણે જે વિષયમાં રસ લીધો તેનો ગંભીરપણે અભ્યાસ કર્યો. સિનેમા અને થિયેટરના તો જાણકાર હતા જ, અન્ય અનેક વિષયોના પણ તેઓ જાણકાર હતા. વિદેશની અનેક યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવીને એમને ગાઈડ તરીકે પસંદ કરતા. અમેરિકાની પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીની આર્કિયોલોજી ટીમના એક સદસ્ય તરીકે એમણે ભારતનાં અને શ્રીલંકાનાં પ્રાચીન મંદિરોના સ્થાપત્યના સંશોધન અંગે પણ કાર્ય કરેલું. એક વખત મારે ત્યાં બે વિદેશી વિદ્યાર્થીઓને લઈને આવેલા ત્યારે તેઓ કન્ટ્રી કાફ્ટ(વહાણના બાંધકામ) અંગે કાર્ય કરતા હતા અને એમને લઈને હું સલાયા ગયો હતો ત્યાં એમની સંશોધનવૃત્તિનો અનુભવ કરેલો. તેઓ આ દરમિયાન સ્થાનિક ખારવાઓને વહાણનાં બાંધકામ અને તેની ડિઝાઇન વિશે અનેક પ્રશ્નો ગુજરાતીમાં પૂછતા અને ત્વરિત તેનું અંગ્રેજી કરીને એમની સાથેના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવતા. એ બધી વિગતોની નોટ્સ પણ કરતા. આમ એમને કામ કરતા જોવાનો લહાવો મળ્યો ત્યારે જ એમના ખંતપૂર્વકના અભ્યાસનો અને સંશોધનનો ખ્યાલ આવેલો. આપણે ત્યાં પણ ફિલ્મ તજજ્ઞ અમૃત ગંગર જેવા પણ એમને એમના કાર્યમાં સહલેખક બનાવે છે. તો આશિષ રાજાધ્યક્ષ અને પોલ વિલ્મન દ્વારા સંપાદિત ‘એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ ઈન્ડિયન સિનેમા’માં આરંભિક મૂક ભારતીય સિનેમાની દુર્લભ સામગ્રી મેળવી આપવાનું કામ પણ સોંપે છે. ૧૯મી સદીના પારસી થિયેટર પર એમણે અવર્ણનીય કાર્ય કર્યું છે અને આ બધાં ક્ષેત્રોના મહારથીઓ સાથે અત્યંત અંગત મિત્રતા. એક વખત મુંબઈમાં મને એમની સાથે જ્ઞાન ગ્રોવર થિયેટરમાં ‘તરંગ’ ફિલ્મ જોવા લઈ ગયા હતા, જ્યાં એમણે મારો પરિચય ફિલ્મના ટિગ્દર્શક કુમાર સહાની સાથે પણ કરાવેલો. સત્યજિત રાય સાથે પણ એમની મૈત્રી અનેરી હતી.

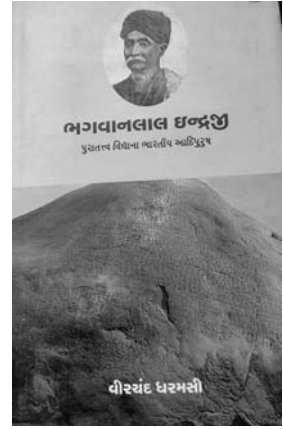
વીરચંદ ધરમશીના કેટલાય કિસ્સાઓ તો આશ્ચર્ય પમાડે તેવા છે. ૧૯૬૮ની સાલમાં વિખ્યાત ઈટાલિયન ફિલ્મટિગ્દર્શક પિયર પાસોલીની મુંબઈ આવેલા ત્યારે વીરચંદભાઈ

એમને મળવા તાજમહાલ હોટલ પહોંચી ગયા હતા અને એ બંને વચ્ચે થોડી જ વારમાં ઔપચારિક બંધનો તૂટી ગયાં હતાં અને પછી જે વાતચીત થઈ તેમાં સિનેમા, કલા, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને શહેરને લઈને વાતચીત થઈ હતી. આમ ઘણા મુદ્દાઓ ઉપર એ બંને વચ્ચે અંતરંગ વાતો થતી રહી. એવી જ રીતે સત્યજિત રાય સાથે પણ મૈત્રી થઈ હતી અને એ બંને અવારનવાર વાતો કર્યા કરતા હતા.

વીરચંદ ધરમશીએ વર્ષોના એમના અભ્યાસ અને ફિલ્ડવર્કના આધારે ૧૯મી સદીના ભારતીય પુરાતત્ત્વવેત્તા ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી પર એક અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ અને અભ્યાસી પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તકમાં ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની શોધમાં તમામ ઝગમગતા સિતારાઓની વચ્ચે લગભગ અજાણ્યા અને ઉપેક્ષિત રહી ગયેલા એવા એક દેશી મનીષીના જીવન અને એમના અસાધારણ કાર્યના સંઘર્ષની કથા છે. જૂનાગઢમાં ૧૮૩૯માં જન્મેલા ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી ૧૯મી સદીમાં પુરાતત્ત્વશોધના ક્ષેત્રમાં એક વિલક્ષણ પ્રતિભા હતા, પણ એમનું કાર્ય અલ્પજ્ઞાત રહ્યું. સંયોગથી એક દિવસ ફૂટપાથ પર જૂની ચોપડી વેચનાર પાસેથી વીરચંદ ધરમશીને એક સંદર્ભ પુસ્તક મળ્યું જેમાં ૧૯મી સદીના એ લગભગ વિસ્મૃત મનીષીની એક યાત્રા ડાયરીનો ઉલ્લેખ હતો. એમને વિસ્મય થયું કે ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીએ ૧૯મી સદીમાં દેશભરમાં ફરીને અલગ અલગ વિસ્તારમાં પુરાતત્ત્વ અનુસંધાનના ક્ષેત્રમાં ત્યારે આટલું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું હતું, તોપણ કેમ હંમેશાં અજાણ્યું રહ્યું અને પછી વીરચંદ ધરમશીએ એમના પર ખાસ્સાં વર્ષ સંશોધન કરીને ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીએ કરેલાં કાર્યોને ઉજાગર કરવા પુસ્તક લખ્યું. આ પુસ્તકની ખૂબ સરાહના થઈ તેથી એ અંગ્રેજીમાં પણ પ્રગટ થયું. એશિયાટિક સોસાયટીએ એમના આ મહત્ત્વપૂર્ણ સંશોધન પર વીરચંદ ધરમશીનું રજતપદકથી સન્માન કર્યું.

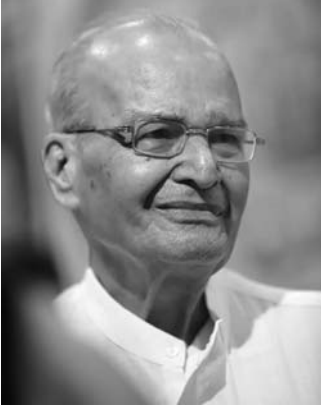
આ જૈફ વયે પણ વીરચંદ ધરમશી હિન્દી સિનેમાના અભ્યુદય કાળથી લઈને બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધીના એના આંતરિક વિકાસ અને એનાં ગતિશીલ તત્ત્વોના વિશ્લેષણની એક બૃહદ યોજનામાં વ્યસ્ત હતા. જીવનના અંતિમ દિવસો સુધી તેઓ કાર્યરત હતા. હમણાં ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨માં જ તેઓ અમદાવાદ એક પ્રવચન આપવા આવેલા ત્યારે મળેલા. આમ અચાનક તેઓ વિદાય લેશે એમ ખ્યાલ ન હતો. માર્ચની ૩૦ તારીખના રોજ બહુ ટૂંકી બીમારી બાદ વીરચંદ ધરમશીએ એમની સંશોધનયાત્રાને સમેટી લીધી અને ગુજરાતી ભાષામાં આ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત સંશોધકે આપણી સામે એક સંશોધકનું ઉત્તમ ઉદાહરણ સ્થાપી આપ્યું. વીરચંદ ધરમશીએ અનેક કાર્યો કર્યા જે આવનારાં અનેક વર્ષો સુધી અનેક સંશોધકોને રસ્તો બતાવતાં રહેશે.

— અભિજિત વ્યાસ

લોકથી શ્લોક સુધી

લાભશંકર પુરોહિત

લાભશંકર પુરોહિત એક વિલક્ષણ અને અપવાદરૂપ પ્રતિભા છે. ચુસ્ત વૈષ્ણવ પરંપરામાંથી આવે છે, પણ ધર્મ અને સંપ્રદાય વિશેની એમની સમજ સૂક્ષ્મ, ઉદાત્ત અને વ્યાપક છે. પ્રણામી સંપ્રદાય, કબીર સંપ્રદાય અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય વિશે એમનો ઊંડો અભ્યાસ તો છે જ, પણ આ બધા સંપ્રદાયો વિશેનું એમનું મૌલિક દર્શન ક્યાંય પણ જોવા ના મળે એવું અનોખું છે. અષ્ટછાપ કવિઓ, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અષ્ટસખા કવિઓ અને સંતવાણીની સનાતન પરંપરાના સર્જકો, ભજનિકો વિશેનું એમનું જ્ઞાન તો અદ્ભુત અને સમૃદ્ધ છે. લાભશંકર પુરોહિત

સંશોધક, લેખક અને વક્તા તરીકે આપણી ગુજરાતી ગિરાનું આભૂષણ છે.

હમણાં લાભશંકરભાઈએ, ‘નિષિદ્ધો(Taboos)નું શિષ્ટીકરણ’ નામનો એક લેખ તૈયાર કર્યો. આ લેખ માટે તેઓ છેલ્લાં વીસ વર્ષથી સંશોધન કરી રહ્યા હતા. નિષિદ્ધો જેવા વિષય પર લેખ કરવાનું પહેલાં તો કોઈને સૂઝે જ નહીં અને સૂઝે તો કોઈ હિંમત ના કરે.

ભાષાવિજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર, શાસ્ત્રોની ઉપાસના, લેખન, સંપાદન, વિવેચન, અનુવાદ, સંશોધન, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ઉપરાંત અંગ્રેજી અને ગ્રીક જેવી ભાષાઓનું અધ્યયન અને મીમાંસા, શિક્ષણ, કર્મકાંડ – આ બધા જ વિષયોનું ઊંડું જ્ઞાન અને છતાં નિર્ભાર અને વિનમ્ર સપાટીએ સહજતાથી જીવતા એવા લાભશંકરભાઈએ ગુજરાતી વાઙ્મયને તેમનું અનેરું પ્રદાન આપ્યું છે.

ગુજરાતના એક અનોખી અસ્મિતા ધરાવતા પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્ર-કાઠિયાવાડનો પ્રાદેશિક મિજાજ લોકકલા, લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતની ત્રિવિધ ગતિ અને લયમાં વ્યક્ત થાય છે અને આ લયને મનુષ્યદેહ મળે ત્યારે શ્રી લાભશંકર પુરોહિત જેવી સર્વતોમુખી પ્રતિભા સાંપડે છે. તેઓ જ્યારે લખે છે ત્યારે બહુશ્રુત વિદ્વાન છે અને જ્યારે બોલે છે ત્યારે ગાંધીજીની અપેક્ષા પ્રમાણે કોશિયો પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં, વાણીમાં વ્યક્ત થાય છે.

શબ્દસંપદાના મર્મી એવા લાભશંકર પુરોહિત સાહિત્યજગતમાં ‘ફલશ્રુતિ’, ‘અંતઃશ્રુતિ’, ‘શબ્દપ્રત્યય’ અને ‘લોકાનુસંધાન’ જેવા ગ્રંથોથી જાણીતા છે. મધ્યકાલીન પરિવેશની સમાંતરે આધુનિક સાહિત્યમાં સર્જતી કૃતિઓ વિશે કે લોકથી શ્લોક વિશે જ્યારે તેઓ વાત માંડે ત્યારે ભાવકો માટે એ એક આહ્લાદક અનુભૂતિ હોય છે.

સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષામાં સર્જીતી કૃતિઓ અને સાહિત્ય પરની એમની સમજ એક સાવ જુદા જ પરિવેશમાં ભાવકને લઈ જાય છે. તેમણે રા. વિ. પાઠક, ઉમાશંકર જોશી, સુરેશ જોશી અને રસિક શાહની સ્વાધ્યાયનિષ્ઠાને બિરદાવવાની સાથે પ્રભાવક રીતે એમનું તટસ્થ નિરીક્ષણ રજૂ કર્યું છે. સૂરદાસની અંતિમ રચના હોય કે ઉમાશંકર જોશીની રચના હોય, એમના વિવેચનલેખોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક આગવું સ્થાન મેળવ્યું છે.

સભાખંડમાં છેલ્લી હરોળમાં બેઠેલો શ્રોતા એમનો ઈષ્ટદેવ છે. અધ્યયનશીલ અને અભ્યાસશીલ એવા લાભશંકર પુરોહિતની જીવનયાત્રાનો પ્રારંભ જૂના જૂનાગઢ રાજ્યની મુસ્લિમ સલ્તનતના કુતિયાણા તાલુકાના છેવાડાના ગામ દેવડામાં વિક્રમ સંવત ૧૯૮૮, માગશર સુદ ૧૩, ડિસેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ થયો.

જોકે સરકારી રેકૉર્ડ મુજબ એમની જન્મતારીખ ૨૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૩ નોંધાયેલી છે. પિતાજી ધનજીભાઈ પુરોહિત આત્મગૌરવવાળા શિક્ષક અને સંસ્કૃતના અભ્યાસી હતા. એમણે બાળપણમાં ગાયોની ખૂબ સેવા કરી. ‘ધૂમકેતુ’ની વાર્તા ‘પોસ્ટ ઓફિસ’નો એમના પર ઘેરો પ્રભાવ પડ્યો.

પાંચ ધોરણ સુધી દેવડામાં ભણ્યા અને છઠ્ઠા-સાતમા ધોરણમાં જૂનાગઢ ભણવા ગયા. જૂનાગઢ પાકિસ્તાનમાં ભળવાની જાહેરાત થઈ અને આરઝી હકૂમતની સ્થાપના થઈ એ દિવસોમાં તેઓ જૂનાગઢમાં હતા. તેઓ કહે છે કે પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસ પછીના સમયમાં એમના જીવનમાં અંગ્રેજીના શિક્ષક લક્ષ્મીશંકર જોશીનો પ્રવેશ થયો. એક અજાણ્યા છોકરાને પોતાના ઘેર રાખવાની વાત કરે એવા આ શિક્ષકની એમના પર જીવનભર અસર રહી. આજે પણ તેઓ સવારની પૂજામાં એમના શિક્ષક શ્રી લક્ષ્મીશંકર જોશીને પાંચ અંજલિ અર્ધ રૂપે અર્પણ કરે છે.

તેઓ કહે છે કે એમણે મને ભણાવ્યો એટલે નહીં, પણ એક શિક્ષકની ઈમેજ એમણે મારા માનસપટ પર ઊભી કરી તે હજુ પણ ચિરંજીવ છે.

થોડું કર્મકાંડ શીખ્યા. બાળપણમાં કિશોરાવસ્થાથી જ કથાઓ કરતા અને એ જ આજીવિકાનું સાધન હતું. જૂનાગઢમાં અભ્યાસ પછી પ્રતિકૂળ સંજોગોના કારણે શિક્ષણ અધવચ્ચેથી છોડવું પડ્યું અને ૧૯૪૯માં પોતાના જ વતન દેવડામાં પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ૧૯૫૮માં થોડો સમય હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે સેવા આપી.

છૂટી ગયેલો અભ્યાસ ફરી શરૂ કર્યો. ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે બી.એ. અને એમ.એ.માં પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. એમ.એ.માં પ્રથમ ક્રમાંક મેળવવા માટે કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. ૧૯૬૭માં ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગની સરકારી કોલેજના પ્રોફેસરની પરીક્ષા પાસ કરી.

અમદાવાદ, જૂનાગઢ અને રાજકોટની સરકારી કોલેજમાં વર્ષો સુધી અધ્યાપનકાર્ય કર્યું અને છેલ્લે જામનગરની ડી. કે. વી. કોલેજમાંથી ૧૯૯૨માં આચાર્ય તરીકે નિવૃત્ત થયા. સતત અધ્યયન પરિશીલન સાથે વિદ્યાર્થીપ્રિય અધ્યાપક તરીકે એમની ખૂબ મોટી પ્રતિષ્ઠા હતી.

સમગ્ર ગુજરાત અને મુંબઈમાં એમનાં વ્યાખ્યાનો સતત યોજાતાં રહ્યાં છે. સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, લોકવિદ્યાઓ, સંગીત, ધર્મ, સંપ્રદાય, લૌકિક પરંપરાઓ લાભશંકરભાઈના રસના વિષયો છે.

પૂજ્ય મોરારિબાપુ, શ્રીકૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી અને પૂજ્ય ડોંગરેજી મહારાજના સાયુજ્યથી સ્થપાયેલી ગુજરાતના કથાકારો માટેની સંસ્થા 'ત્રિવેણી'ના સંયોજક તરીકે ૧૬ વર્ષ સુધી લાભશંકર પુરોહિતે સેવાઓ આપી છે.

આજે ૮૧ વર્ષની વયે પણ લાભશંકરભાઈ અધ્યયન, પરિશીલનમાં રત રહે છે. વિશ્વકોશમાં અવારનવાર એમનાં વક્તવ્યો યોજાતાં રહે છે. છેલ્લે શ્રી નિસર્ગ આહિરે એમની દીર્ઘ મુલાકાત લીધી હતી, જેમાં શ્રી લાભશંકરભાઈએ મધ્યકાલીન કવિતાની આગવી વિશેષતાઓ વર્ણવી હતી. શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ફાઉન્ડેશન, લોકભારતી, સણોસરા દ્વારા અપાતો દર્શક સાહિત્ય સન્માન એવોર્ડ આદરણીય શ્રી લાભશંકરભાઈ પુરોહિતને એનાયત થઈ રહ્યો છે તેનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું.

— કિશોર જોશી

(૧૬મા પાનાનું ચાલુ)

વર્ષ ૨૦૦૮થી બાળપુસ્તકાલયો મૂકી તેમાં પ્રતિવર્ષ ૧૦૦ પુસ્તકો ઉમેરી પુસ્તક આધારિત વાર્તાકથન અને ચિત્રઆલેખન થકી બાળચિત્રોનાં વાર્ષિક કેલેન્ડરો પ્રકાશિત કરે છે. ગરીબીવશાત્ બાળક શિક્ષણથી મુખ્ય ધારામાંથી ભટકી ન જાય તે માટે છેલ્લાં પંદર વર્ષથી શિક્ષકો દ્વારા પસંદ કરેલ ૧૭૦૦ બાળકોને સ્કૂલ કિટ આપી તેઓના પરિવાર સાથે શિક્ષકોના માધ્યમથી સંપર્કમાં રહે છે. 'શિક્ષકોનું સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ' નામે યોજાતી આ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતના અનેક જિલ્લાઓમાં પુનઃ અનુકરણીય બની છે.

સેવાના માધ્યમથી કેળવણી અને શિક્ષણ-સમજથી સ્વસ્થ માનવઘડતરની શિશુવિહારની યાત્રાને મૂલવતાં આપણા 'દર્શક' (મનુભાઈ પંચોળી) કહેતા, 'ગુજરાતમાં બે માનભાઈ નથી, એક જ છે. તેમણે બાવડાના બળે બાળકો અને કામ શોધનારનું કામ કર્યું છે તે બીજે ક્યાંય નહીં મળે.'

વિદ્યાર્થીઘડતર માટે ૭૦૦ કરતાં વધુ આગવાં પ્રકાશનો, નઈ તાલીમની શાળાઓમાં છાત્રનિવાસ કરતી વિદ્યાર્થિનીઓને બાવન લાખથી વધુ શિક્ષણસહાય, બાળકોના કૌશલ્યવિકાસ માટે પ્રતિવર્ષ ૫૪ વર્કશોપ, વિદ્યાર્થીઓ માટે કમ્પ્યુટર-શિક્ષણ, રાત્રી-શાળા, પ્રતિવર્ષ ૧૭૦૦થી વધુ કુ-પોષિત બાળકોને હૈદરાબાદ મિક્સર પ્રકારે પોષક આહારના આઠ લાખથી વધુ ખોરાક પહોંચાડનાર શિશુવિહાર સંસ્થાની માનવસેવા અને શિક્ષણપ્રવૃત્તિ જીવનઘડતરનાં બે મહત્ત્વનાં પાસાં બની રહી છે. ત્યારે સર્વાંગી વિકાસના દાયરામાં બાળવિકાસને ચરિતાર્થ કરનાર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનું દર્શક એવોર્ડ- (૨૦૨૨)થી સન્માન ગુજરાતનું ગૌરવ બની રહે છે.

— નાનક ભટ્ટ

શિશુવિહારની વિકાસયાત્રા

પ્રજા પરિષદના પાંચમા અધિવેશન(કારતક વદ એકમ સંવત ૧૯૯૫ તા. ૧૧-૧૧-૧૯૩૯)માં અધ્યક્ષસ્થાને પધારેલા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને ભાવનગર રાજવી કૃષ્ણકુમારસિંહજી પોતાનું રાજ્ય અખંડ ભારતના યજ્ઞમાં સમર્પિત કરવાના હતા, પરંતુ જામનગર અને જૂનાગઢ રાજ્ય અલગ સૌરાષ્ટ્રની પેરવીમાં હોવાથી લોહપુરુષ ભાવનગરમાં પહોંચતાં નગીનાવાડી મસ્જિદ પાસે તેમના ઉપર હુમલો થયો અને ગાંધીસેવક આત્મારામ ભટ્ટ ઘવાયા. સરદાર પાછા ફર્યા. તે પછી ફરી રાજ્યમાં દીવાન શ્રી અનંતરાય પટ્ટણી મહાત્મા ગાંધીને મળ્યા અને અખંડ ભારતના નિર્માણમાં ભાવનગર રાજ્યનું યોગદાન સ્વીકારવા વિનંતી કરાઈ. તે ૧૯૪૭માં દેશી રાજ્યના વિલીનીકરણ સમયે પ્રથમ રાજ્ય તરીકે ભાવનગર રાજ્ય સ્વીકારવા લોહપુરુષ વલ્લભભાઈ ફરી ૧૯૪૭માં ભાવનગર પધાર્યા. તે સમયે સમગ્ર કાર્યક્રમની વ્યવસ્થા ભાવનગર પોર્ટના શ્રમિકો દ્વારા ચાલતા આનંદ મંગળે સંભાળી હતી. સ્વરાજ્યની લડતમાં ઉગ્રવાદી જૂથ તરીકે જાણીતા ગોદી કામદાર મંડળના આગેવાન માનભાઈ ભટ્ટે ભાવનગર રાજ્યની સોંપણીના સમારંભની શાંતિપૂર્ણ વ્યવસ્થા સંપન્ન કરતાં મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ ખુશી વ્યક્ત કરી અને પૂછ્યું, ‘છોકરાઓ, શું કરો છો?’ મંડળના નેતા તરીકે માનભાઈ ભટ્ટે કહ્યું, ‘મહારાજ, આપ જે નથી કરતા તે.’ પ્રજાવત્સલ રાજવીએ વિનમ્રતા દાખવી પૂછ્યું, ‘અમારાથી શું કરવાનું બાકી રહે છે?’ ત્યારે માનભાઈએ કહ્યું, ‘બાળકો મુક્ત મને રમે તેવું ક્રીડાંગણ વિકસાવવું પડશે અને રાજ્ય જગ્યા આપે તો અમારું આનંદ મંગળ મંડળ એ કામ કરશે.’ મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ ‘શિશુવિહાર’ અને બીજા ૩૯ વિસ્તારોમાં વ્યાયામપ્રવૃત્તિ માટે જમીન અલાયદી રાખવા હુકમ કર્યો અને આજે ભાવનગરમાં ‘શિશુવિહાર’ નામે ૪૫૦થી વધુ વૃક્ષોથી આચ્છાદિત જગ્યામાં બાળકેળવણીનું કામ શક્ય બન્યું છે. એક સાથે ૩૦૦૦થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ રમી શકે તેટલાં સાધનો છે. બાળકોના જન્મદિવસ, બાળકોની રંગમંચ પ્રસ્તુતિ માટે ચાર ઓડિટોરિયમ છે. તેથી વિશેષ જીવનશિક્ષણને ઓપ આપતાં માનવીય મૂલ્યો દર્શાવતાં સ-ચિત્ર પોસ્ટરોથી સંસ્થાનું ભાવાવરણ સુશોભિત રહે છે.

ભાવનગરના દરિયાકિનારે આવેલા પોર્ટ વર્કશોપના શ્રમિકો દ્વારા પ્રારંભાયેલા આનંદ મંગળ મંડળ અને તેમાંથી વિકસેલ શિશુવિહારના કર્મકંડ સેવકોની શ્રદ્ધા અક્ષરજ્ઞાનથી વિશેષ અનુભવ પ્રત્યે રહી હતી. આથી, શિશુવિહારની કેળવણીનો આધાર શેરી-નાટકો અને ગ્રીષ્મ તાલીમ વર્ગ સાથે વિકસ્યો. જીવનલક્ષી સદ્વાચન અને શિસ્તબદ્ધ વ્યાયામ સાથે વિકસતો ગયો. આઝાદીની લડત સમયે સક્રિય શ્રમિકોએ શિશુવિહારની તાલીમને, સ્વરાજને શાળા તરીકે વિકસાવતા નાત-જાત, ગરીબ-

તવંગર, ઊંચ-નીચ તેવા ભેદોથી પરે સ્વસ્થ માનવના વિકાસ કાજે પ્રતિ વર્ષ ૪૫૦ પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવી. પરિણામે શિશુવિહાર સંસ્થાના ૮૪ વર્ષના કાર્યકાળ દરમિયાન તેના લાખો વિદ્યાર્થીઓ આજે સારા નાગરિકો તરીકે જીવન વ્યતીત કરે છે. કઠિન પરિસ્થિતિમાં પણ માનવીય મૂલ્યોને છેલ્લે દેતાં જોવા મળ્યા નથી.

માનવસેવાને પ્રભુસેવા જાણતા શિશુવિહારથી ગુજરાતમાં પ્રથમ વાર દેહદાન, ચક્ષુદાન અને રક્તદાન પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. ૧૯૬૮થી પ્રારંભાયેલા નેત્રયજ્ઞ, દષ્ટિ-ચકાસણી શિબિરો દ્વારા ૧૯,૭૦૦થી વધુ ગરીબ નાગરિકોને વિનામૂલ્યે કેટ્ટરેક્ટ સર્જરી પછી નવી દષ્ટિ મળી છે. તો શાળા સ્તરે યોજાતા દષ્ટિ ચકાસણી અને દીકરીઓ માટેના હીમોગ્લોબિન તપાસ અને સારવાર શિબિર દ્વારા ૩.૭૫ લાખ વિદ્યાર્થીઓ લાભાન્વિત થયા છે.

વિકસતું વિજ્ઞાન હવે આધારભૂત ફોટો ઈમેજથી જણાવી શકે છે કે એકથી પાંચ વર્ષનાં બાળકના મસ્તિષ્કના ન્યુરોન્સનું જોડાણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા જ શક્ય બને છે. ભારતીય સમાજરચના અને સંસ્કાર વચ્ચે વિકસતા બાળક માટેની તાલીમનો વિચાર ગિજુભાઈએ મૂક્યો જેનું અમલીકરણ ૧૯૫૩થી શિશુવિહારમાં અવિરત રહ્યું છે. અનુભવ તાલીમવર્ગ, જાગૃત વાલી, પ્રવૃત્તિ શિક્ષણ સાથે શિશુવિહાર પરિસરમાં પ્રતિવર્ષ ૮૦૦૦થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ સહજ કેળવણીની મોજ લે છે. માતૃભાષા અને ભાર વિનાના ભણતરની કાળજી તો સંસ્થામાં પ્રારંભથી જ લેવાઈ છે.

‘ગરીબ બાળકોનું કામ કરજો, બહેનોની કેળવણીનું કામ કરજો અને મારી પ્રજા સ્વમાનભરે જીવી શકે તે માટે મથામણ કરજો’ તેવી મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીની આર્ષવાણીને સંસ્થા આજે પણ વળગી રહી છે. ‘શિશુવિહાર’ શહેરની ૩૧૪ આંગણવાડીનાં ૮૦૦૦ બાળકોને અનુભવશિક્ષણ સાથે જોડવા છેલ્લાં બાર વર્ષથી બાલવાડી શિક્ષક તાલીમ અને સાધનસહાય યોજે છે. નગરપાલિકાની ૫૬ શાળાઓમાં

(અનુસંધાન ૧૪મા પાને)

કોઈક દિવસ એવો પણ ઊગે.....

કોઈક દિવસ એવો પણ ઊગે કે આખો દિવસ હેરાન હેરાન થઈ જવાય. અકબર બાદશાહને પણ એક દિવસ આવો ઊગેલો. આખો દિવસ એવી ઘટનાઓ બની કે ન મળી યા કે ન મળ્યું ખાવાનું. બાદશાહના પુશામતિયાઓએ બાદશાહને પૂછ્યું કે ‘જહાંપનાહ ! સવારના ઊઠતાંવેંત કોનું મોહું જોયું હતું ? જેનું મોહું જોયું હશે એ કોઈ અપશુકનિયાળ હશે એટલે આવું થયું.’ બાદશાહનું મગજ બહેર મારી ગયું હતું તોય એમણે સવારે પોતે કોનું મુખદર્શન કર્યું હતું તે યાદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એમને યાદ આવ્યું કે સવારના પહોરમાં પોતે એક દરવાનનું મોહું જોયેલું. એમણે દરવાનને શૂળીએ યડાવી દેવાનો હુકમ કર્યો. શૂળીએ યડાવનાર કર્મચારી એલ.ટી.સી. પર ગયો હતો, એટલે એ આવે પછી શૂળીની ડેઈટ ફિક્સ કરવી એવું નક્કી થયું. પેલો બિચારો બિરબલ પાસે દોડી ગયો. બિરબલે શૂળીના દિવસે શું કરવું તે અંગે સલાહ આપી. શૂળીના દિવસે પેલા દરવાનને એની છેલ્લી ઈચ્છા જણાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. પેલાએ કહ્યું, ‘મારે બાદશાહને મળવું છે.’ પછી એણે બાદશાહને કહ્યું, ‘જહાંપનાહ ! આપે મારું મોહું જોયું એટલે આપને આખો દિવસ યા ન મળી કે ખાવાનું ન મળ્યું, પરંતુ હું પણ મારી ડ્યૂટી કરી મારે ઘેર જતો હતો એટલે મેં પણ સૌપહેલાં આપનું મોહું જ જોયું હતું અને મારે શૂળીએ યડવું પડ્યું એટલે મારે આપને એટલું જ પૂછવાનું છે કે આપણા બેમાં કોણ વધુ અપશુકનિયાળ ?’ લાઈફલાઈનનો ઉપયોગ કર્યા વગર બાદશાહને આનો જવાબ આવડી ગયો એટલે બાદશાહે શૂળીની સજા રદ કરી.

થોડા દિવસ પહેલાં મારે પણ આવો દિવસ ઊગ્યો હતો. મેં તો ઊઠીને કાચમાં મારું જ મોહું પહેલવહેલું જોયું હતું. મારું મોહું શુકનિયાળ હોવાનું તો સાબિત થયું નથી. પણ છેક અપશુકનિયાળ પણ નથી એમ હું માનું છું, છતાં એ દિવસે આખો દિવસ જાતજાતની હેરાનગતિનો અનુભવ કર્યો.

સવારે અગિયાર વાગ્યે નવરંગપુરા બસસ્ટેન્ડ પાસે સ્કૂટર પાર્ક કરીને ટપાલ નાખવા ગયો. ટપાલ નાખીને આવીને મેં જોયું તો સ્કૂટર ગાયબ હતું. હું સ્કૂટર લઈને આવ્યો હતો કે રિક્ષામાં - એ યાદ કરવાની કોશિશ કરી જોઈ, પણ ખિસ્સામાંથી સ્કૂટરની ચાવી નીકળી એટલે ખાતરી થઈ કે સ્કૂટર તો લઈને જ આવ્યો હોઈશ, પણ તો પછી સ્કૂટર ક્યાં ગયું? ત્યાં ઊભેલા એક ભાઈએ માહિતી આપી કે અહીંથી ઘણાંબધાં સ્કૂટર ગાડીમાં નાંખીને ટ્રાફિકવાળા લઈ ગયા છે. તમે અહીં ખોટી જગ્યાએ સ્કૂટર પાર્ક કર્યું હશે.’ મને થયું કે સારું થયું હું સ્કૂટર પર બેઠેલો નહોતો, નહિતર કદાચ સ્કૂટરની સાથે મનેય

ટો કરીને લઈ ગયા હોત ! સ્કૂટરનું કાયદેસર અપહરણ કર્યા પછી સ્કૂટરને ક્યાં લઈ જવામાં આવે છે એ અંગે હું કશું જાણતો નહોતો. પાસે જ એસ.ટી. ઈન્કવાયરીની બારી હતી ત્યાં જઈને મેં પૂછ્યું, ‘ટ્રાફિકવાળા સ્કૂટર ટો કરીને ક્યાં લઈ જતા હોય છે?’ ત્યાં બેઠેલા કર્મચારી ભાઈએ એમનાં આટલાં વરસની નોકરીમાં આવો પ્રશ્ન કદાચ પહેલી જ વાર સાંભળ્યો હશે. પહેલાં તો એ આશ્ચર્યથી મારી સામે જોઈ રહ્યા. મારા ચહેરા પરનો ગભરાટ જોઈ હું મશ્કરી નથી કરતો એવી એમને શ્રદ્ધા બંધાઈ. એમણે કોઈને ફોન કર્યો, પછી મને કહ્યું, ‘વિજય ચાર રસ્તા પાસે, નહેરુબ્રિજ પાસે, રૂપાલી સિનેમા પાસે ટોઈંગ-સ્ટેશનો છે. એમાંથી ગમે ત્યાં લઈ ગયા હશે.’ સંતાનનું અપહરણ થઈ ગયા પછી અપહરણકર્તાએ પોતાના લાડલા સંતાનને ક્યાં છુપાવ્યું હશે એ વિચારે કોઈ પિતા જેવા વિહ્વળ બની જાય એવો વિહ્વળ હું બની ગયો. હું સ્વસ્થ હોઉં છું ત્યારે પણ જલદી નિર્ણય કરી શકતો નથી. બહુ વિચાર કરીને પણ મોટે ભાગે ખોટો નિર્ણય કરું છું. પણ અત્યારે કોણ જાણે કેમ મેં નહેરુબ્રિજના ટોઈંગ-સ્ટેશને જવાનો નિર્ણય ઝડપથી કરી નાખ્યો. રિક્ષા કરીને હું નહેરુબ્રિજ પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને મેં પૂછ્યું, ‘મારું સ્કૂટર તમે લઈ આવ્યા છો ?’ મેં તો ઘણી નિર્દોષતાથી સવાલ કર્યો હતો, પણ મારા પ્રશ્નથી ફરજ પરના અધિકારી છેડાઈ પડ્યા, ‘લઈ આવ્યા છો એટલે ?’ હું ગભરાયેલો તો હતો જ, એમના પ્રતિપ્રશ્નથી વધુ ગભરાઈ ગયો. મેં કહ્યું, ‘મારું સ્કૂટર નવરંગપુરા બસસ્ટેન્ડ પાસે મૂક્યું હતું ત્યાંથી ટો કરી જવામાં આવ્યું હોવાની શક્યતા છે.’

‘તમારા સ્કૂટરનો નંબર શું છે?’ એમણે પહેલા પ્રશ્ન કરતાંય વધુ અઘરો સવાલ પૂછ્યો. કોઈ વાર અણધાર્યું અને એકાએક કોઈ મારું નામ પૂછે છે ત્યારે મારું નામ પણ ઘડીક યાદ આવતું નથી. સ્કૂટરનો નંબર મને જલદી યાદ ન આવ્યો. અધિકારીએ કહ્યું, ‘અહીં પડ્યાં છે એ સ્કૂટર જુઓ, એમાંથી તમારું સ્કૂટર ઓળખી બતાવો.’ મેં ત્યાં પડેલાં સ્કૂટર જોયાં. મારી પાસે કાર્બનેટિક છે એટલું તો સદ્ભાગ્યે મને યાદ હતું. એ કાળા રંગનું છે એ પણ, કાળો રંગ મને અતિપ્રિય હોવાને કારણે યાદ હતું, પણ ત્યાં ચાર કાર્બનેટિક પડ્યાં હતાં અને એમાં ત્રણ કાળા રંગનાં હતાં. સ્વયંવરમાં એકસરખાં મોઢાંવાળા પાંચ નળને જોઈને, આમાં મારો ઓરિજિનલ નળ કયો એ પ્રશ્ને દમયંતી મૂંઝાઈ ગઈ હતી એમ હું મૂંઝાઈ ગયો ત્યાં એકાએક મને સ્કૂટરનો નંબર યાદ આવી ગયો. મેં કહ્યું, ‘મારા સ્કૂટરનો નંબર ૪૭૭૫ છે.’ ‘સિરીઝ કઈ છે ?’ આ પ્રશ્નથી વળી ‘કૌન બનેગા કરોડપતિ’ના સ્પર્ધકની પેઠે હું મૂંઝાઈ ગયો. લાઈફલાઈન ઈસ્ટેમાલ કરવા મેં એમને પૂછ્યું, ‘સિરીઝ એટલે?’ પેલા અધિકારી મારી સામે જોઈ રહ્યા. ‘આ માણસ સાઈકલ પણ ચલાવવાને લાયક નથી’ એવો ભાવ એમના મોં પર આવી ગયો. ‘સ્કૂટરનો નંબર એ.બી.સી.ડી.ના અક્ષરોથી શરૂ થતો હશે એનું પૂછું છું.’ મારા સ્કૂટર પર મેં એ.બી.સી.ડી.ના આ અક્ષરો ઘણી વાર જોયા હતા.

એ.બી.સી.ડી. હું વાંચી પણ શકું છું ને તેઓ કહે તો એથી ઝેડ સુધી કડકડાટ બોલી પણ શકું એમ હતો. પણ મારા સ્કૂટર પરના અક્ષરો મને યાદ આવે એ સંભવિત નહોતું. હું લાચારીથી એમની સામે જોઈ રહ્યો. છેવટે મને મુક્ત કરવા એમણે રજિસ્ટર જોયું અને કહ્યું, ‘અહીં તમે કહો છો એવા નંબરનું કોઈ સ્કૂટર આવ્યું નથી. બીજા ટોઈંગ-સ્ટેશને તપાસ કરો.’

મેં રિક્ષા વિજય ચાર રસ્તા તરફ લેવડાવી. ફરી નવરંગપુરા બસસ્ટેન્ડ પાસે પહોંચ્યો ત્યારે યાદ આવ્યું કે એક ટોઈંગ-સ્ટેશન રૂપાલી પાસે છે. નહેરુબ્રિજથી એ નજીક પડે એટલે પહેલાં ત્યાં જવું જોઈતું હતું. પણ હવે તો આ વૈધવ્ય પછી પ્રાપ્ત થયેલું ડહાપણ હતું એટલે હું વિજય ચાર રસ્તા પહોંચ્યો. ત્યાં પડેલાં સ્કૂટરોમાં મારું સ્કૂટર મેં જોયું. મારી આંખમાં હરખનાં આંસુ આવી ગયાં. મેં ફરજ પરના અધિકારીને પૂછ્યું, ‘મારું સ્કૂટર હું લઈ જાઉં?’ ‘હા, પણ ગુનાની માંડવાળ કરવા બદલના રૂ. ૧૦૦ આપો. મોટર-વ્હીકલ એક્ટની કલમ નં. ૧૨૨, ૧૧૫ અને ૧૭૭ મુજબ તમારી સામે ગુનો નોંધવામાં આવ્યો છે.’ ગુનો કરવાની શક્તિના અભાવે કેટલીક વ્યક્તિઓ સજજન તરીકે ઓળખાય છે. હું આ વર્ગનો પ્રતિનિધિ છું. હું કોઈ ગુનામાં સામેલ હોઉં અને મારી સામે એકસામટી ત્રણ ત્રણ કલમો લાગુ પાડવામાં આવે એ મારે માટે અકલ્પ્ય હતું. મેં નમ્રતાથી કહ્યું, ‘મેં શો ગુનો કર્યો છે એ હું હજી સમજી શક્યો નથી.’ અધિકારીએ કહ્યું, ‘તમે ખોટી જગ્યાએ સ્કૂટર પાર્ક કર્યું હતું.’

‘પણ એ જગ્યાએ તો આ પહેલાં પણ મેં અનેક વાર સ્કૂટર પાર્ક કર્યું છે.’

‘તો જેટલી વાર ત્યાં સ્કૂટર પાર્ક કર્યાનું તમને યાદ હોય એટલી વારના સો-સો રૂપિયા લેખે દંડ ભરવો પડશે.’ આ સાંભળી હું એકદમ ગભરાઈ ગયો. પણ અધિકારીને હસતા જોઈ મને ખ્યાલ આવ્યો કે એ મજાકમાં કહેતા હતા. મેં સો રૂપિયા આપ્યા. એમણે મને ગુનાની માંડવાળ સબબ પચાસ રૂપિયા અને ટોઈંગચાર્જ પેટે પચાસ રૂપિયા એમ સો રૂપિયાની પહોંચ આપી. સામાન્ય રીતે હું ભાવમાં રકઝક કરતો નથી. પણ નવરંગપુરાથી વિજય ચાર રસ્તા સુધી સ્કૂટર ટો કરી લાવવાના પચાસ રૂપિયા મને વધારે લાગ્યા. એક વાર મારા સ્કૂટરના વ્હિલની પ્લેટ નીકળી ગઈ હતી ત્યારે છેક આંબાવાડીથી મારા ઘર સુધી સ્કૂટર લઈ આવવાના લારીવાળાએ માત્ર દસ રૂપિયા લીધા હતા. ‘તમારો ટોઈંગનો ભાવ વધારે કહેવાય’, એવું અધિકારીને કહેવાનું મને મન થયું, પણ આમ કહેવા જતાં તેઓ બીજી એક-બે કલમો લાગુ પાડી દેશે એવી મને બીક લાગી એટલે હું બોલ્યો નહિ. એમ તો અક્ષરો સુધારવાની ને જોડણી સુધારવાની સલાહ પણ આ અધિકારીને આપવાની જરૂર છે, એમ મારા શિક્ષકજીવને લાગેલું પણ મેં સંયમ રાખ્યો.

સ્કૂટરનો કબજો લીધો ત્યાં સુધી રિક્ષાવાળા ભાઈ ધીરજ રાખીને ઊભા રહ્યા હતા. કદાચ મને અહીંથી સ્કૂટર ન મળે તો પાછું બીજી જગ્યાએ જવાનું ભાડું મળે એવી એમને આશા પણ હશે. મને સ્કૂટર મળી ગયું એટલે રિક્ષાવાળા ભાઈએ પૈસા માગ્યા. મારું

મગજ એટલું બધું બહેર મારી ગયું હતું કે એ મારી પાસે શા માટે પૈસા માગે છે એ ઘડીભર મારી સમજમાં આવ્યું નહિ, પણ પછી તુરત ખ્યાલ આવતાં હું હસી પડ્યો અને કેટલા પૈસા આપવાના છે તે પૂછ્યું. એમણે પાંત્રીસ રૂપિયા કહ્યા. મેં ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. ઓહ ! ખિસ્સામાં કેવળ પાંચ રૂપિયા હતા. મેં કહ્યું, ‘ભાડા જેટલા પૈસા હવે મારા ખિસ્સામાં નથી, પણ મારું ઘર અહીંથી ઘણું નજીક છે. તમે મારી સાથે ચાલો.’ રિક્ષાવાળા ભાઈ આશ્ચર્યથી મારી સામે જોઈ રહ્યા. આવો મુસાફર એમને કદાચ પહેલી જ વાર મળ્યો હશે. મેં કહ્યું, ‘આમ તો હું રિક્ષામાં બેસીને જ મારા ઘર સુધી જાત, પણ ટોઈંગ-સ્ટેશન પાસે જ સ્કૂટર પાર્ક કરવા બદલ કદાચ એક-બે વધુ કલમો લાગુ પડતી હોય એમ બને. એટલે તમે ખાલી રિક્ષા લઈને મારી સાથે આવો. વધારાનું જે ભાડું થશે તે હું આપીશ. અલબત્ત, હું સ્કૂટર ઘણું ધીમે ચલાવું છું, એટલે તમારે રિક્ષા ધીમે ચલાવવી પડશે.’

મેં સ્કૂટર સ્ટાર્ટ કર્યું. રિક્ષાવાળાએ રિક્ષા સ્ટાર્ટ કરી. વિજય ચાર રસ્તાથી અમારી વિજયયાત્રા ઊપડી. ઘેર પહોંચી મેં રિક્ષાનું ભાડું ચૂકવ્યું. અલબત્ત, ખાલી રિક્ષાનું વધારાનું ભાડું રિક્ષાવાળાએ માફ કર્યું. કદાચ એમને જે ગમ્મત પડી હશે એ બદલ આટલી ઉદારતા દાખવવાનું એમને યોગ્ય લાગ્યું હશે. (ક્રમશઃ)

— રતિલાલ બોરીસાગર

વાચકમિત્રોને ખાસ વિનંતી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સામયિક ‘વિશ્વવિહાર’માં આવતી પ્રમાણભૂત અને વૈવિધ્યસભર લેખસામગ્રીથી આપ પરિચિત છો. આપને ઘણા લાંબા સમયથી ‘વિશ્વવિહાર’ મોકલવામાં આવે છે. આપનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તોપણ કદાચ આપને ‘વિશ્વવિહાર’ મળતું હશે. સાહિત્ય, કલા, સંસ્કૃતિ, રાજકારણ, પ્રવાસ, રમત-ગમત, શિક્ષણ, ટેકનોલોજી, હાસ્યલેખ અને પ્રેરક ચરિત્રો જેવા વિષયોની કેટલીય સામગ્રી અમે ‘વિશ્વવિહાર’માં આપીએ છીએ. વળી ગુજરાતના આ સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રમાં ચાલતી અને હવે પછી થનારી પ્રવૃત્તિઓની વિગતો પણ આ સામયિકમાંથી મળી રહે છે. આથી કદાચ તમારું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તો વહેલી તકે લવાજમ મોકલી આપશો.

‘વિશ્વવિહાર’નું વાર્ષિક લવાજમ ૧૫૦ રૂ. અને ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ૪૦૦ રૂ. છે. આપ મનીઓર્ડરથી અથવા ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામે ડ્રાફ્ટ કે ચેકથી મોકલી શકશો. આપના ઉમદા સહયોગની અમે આશા સેવીએ છીએ.

બેંકની વિગત

A/c. Name : Gujarat Vishvakosh Trust, A/c. No. : 09330100008481

Bank Name : Bank Of Baroda, Usmanpura Branch

IFS Code : BARB0USMANP (5th Character is Zero)

લવાજમ ભર્યા પછી સંસ્થાને ઈ-મેઈલ (vishvakoshad1@gmail.com), વોટ્સએપ (9898042699) તથા પત્ર દ્વારા અચૂક જાણ કરવી.

કેટલું તાપમાન સહન થાય?

છેલ્લાં 177 વર્ષમાં આ વર્ષનો (2023નો) ફેબ્રુઆરી મહિનો સૌથી ગરમ રહ્યો અને માર્ચ મહિનામાં તો ગુજરાતમાં કરા પડ્યા - વરસાદ પડ્યો. વળી માર્ચ મહિનામાં તો કેરળમાં 52 ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ તાપમાનની અનુભૂતિ થઈ. હા, આ સમયે થરમોમીટર 52 ડિ.સે. તાપમાન દર્શાવતું ન હતું - તે ફક્ત અનુભૂતિ જ છે. આ સમયે તાપમાન અને ગરમીનો ભેદ સમજાય છે. ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ તેને આ રીતે સમજાવે છે : ‘ગરમી એ પદાર્થના અણુઓની ગતિની (motion) કુલ ઊર્જા છે જ્યારે પદાર્થના અણુઓની ગતિની સરેરાશ ઊર્જાનું માપન તાપમાનથી થાય છે.’ ગરમી અણુઓની ગતિ, કદ અને સંખ્યા જેવાં પરિબળો પર આધારિત છે, જ્યારે તાપમાન આ બધાં પરિબળોથી અલિપ્ત છે. ચાલો, આપણે સમાન તાપમાને મોટા તપેલા અને નાનકડી વાટકીમાં રહેલા પાણીનું ઉદાહરણ જોઈએ. અહીં તપેલાના પાણીમાં અણુઓની સંખ્યા વધુ છે માટે તેમાં વધુ ઉષ્મા ઊર્જા છે, ભલે બંનેનું તાપમાન એકસરખું રહ્યું

ગ્લોબલ વોર્મિંગના પ્રતાપે ખબર નથી પડતી કે આ વર્ષે ઉનાળો વહેલો શરૂ થયો કે પછી ઉનાળો લાંબો હશે. વાતાવરણના વધુ ભેજને કારણે ઓછા તાપમાને પણ વધુ ગરમીની અનુભૂતિ થાય છે. ખેર! સામાન્ય રીતે મે મહિનો પૂરો થાય એટલે લાગે કે હાશ ગરમીથી થોડી રાહત થઈ. ત્યાં તો જૂન મહિનાના ભેજવાળા દિવસો આવે. પરસેવાથી અકળાતા સૌને મે મહિનાની અને આ વખતે તો ફેબ્રુઆરી મહિનાની પણ ગરમી વધારે સારી લાગવા માંડે. આપણા ગુજરાતમાં મે મહિનામાં ભેજનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી થતા સતત પરસેવાનું બાષ્પીભવન પણ નિરંતર થાય છે જેને પરિણામે ગરમી સહ્ય બને છે. આપણો અનુભવ છે કે શિયાળા કરતાં ચોમાસામાં વધુ તાપમાન હોય તોપણ કપડાં જલદી સુકાતાં નથી, તેનું કારણ ચોમાસાનો ભેજ છે. હવે તો વાતાવરણનું તાપમાન મોબાઈલ દ્વારા પણ માપી શકાય છે. ઘણી વખત એવું જોવા મળ્યું છે કે એક જ જગ્યાનું અને એક જ સમયનું જુદા જુદા મોબાઈલ પર લીધેલું તાપમાન નોખું નોખું હોય છે. આપણા સંદર્ભ માટે આ રીતે માપેલું તાપમાન ગાડું ગબડાવે છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ, આગાહી અને રેકૉર્ડ માટે આ રીત યોગ્ય નથી. હવામાન-વિજ્ઞાનીઓને ઉપયોગી વાતાવરણનું તાપમાન એક ચોક્કસ રીતે માપવામાં આવે છે. હવામાનની મુખ્ય ત્રણ ખાસિયતો - વાતાવરણનું તાપમાન, ભેજનું પ્રમાણ અને દબાણ - મોસમ વિભાગ નિયમિતપણે માપે છે. આ વિપુલ અને વિસ્તૃત માહિતીના આધારે ઋતુનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આ માટે અનુક્રમે થરમોમીટર, હાઈગ્રોમીટર અને બેરોમીટર જેવાં મૂળભૂત સાધનો વપરાય છે. જોકે હવે આ સાધનો પણ આધુનિક અને વધુ સચોટ બની ગયાં છે, પરંતુ આ ખાસિયતો માપવાની રીત તો વર્ષોથી એની એ જ છે. આ બધાં સાધનોને રાખવામાં આવે છે ‘સ્ટીવન્સન સ્કીન’માં - કે પછી આપણે

સ્ટીવન્સન સ્ક્રીન

તેને સાધન રાખવાનું ઘર (સાધન આશ્રય) પણ કહી શકીએ. તેની રચના બ્રિટિશ સિવિલ ઇજનેર થોમસ સ્ટીવન્સને (૧૮૧૮-૧૮૮૭) કરી હતી. સાધનોને આ ઘર એકસમાન વાતાવરણ પૂરું પાડે છે. એકસરખું વાતાવરણ પૂરું પાડવા માટે તેનું સ્થાન પણ તેટલું જ અગત્યનું છે. સાધનોના ઘરનું માપ તેની અંદર કેટલાં અને કેવડાં સાધનો રાખવાનાં છે તેના પર આધારિત છે છતાં પણ લગભગ ત્રીસ સેન્ટિમીટર ઓરસચોરસ પૂરતું થઈ પડે. સાધનોનાં હવાદાર ઘરની દીવાલો સફેદ રંગની હોય છે જેથી તેના પર પડતાં સૂર્યકિરણો પરાવર્તિત થઈ જાય અને ગરમીનું શોષણ ન થાય. દીવાલો અને છાપરું સફેદ

જ રહે તે માટે તેને અવારનવાર રંગતા રહેવું પડે છે, સાફ રાખવું પડે છે. ઘરની અંદર રાખેલું થર્મોમીટર વાતાવરણનું જ તાપમાન માપે છે. જમીન પરથી પરાવર્તિત ગરમીથી બચાવવા માટે ઘરને ધરતીની સપાટીથી સવાથી બે મીટર ઊંચે એક જ ટેકા પર ગોઠવવામાં આવે છે. હા, સાધનોના આશ્રયસ્થાનનો આકાર ઘનાકારને બદલે શંકુ કે પિરામિડ જેવો પણ હોઈ શકે. ખુલ્લા મેદાનમાં ગોઠવેલાં સાધનોના ઘર પર આજુબાજુનાં મકાનો કે વૃક્ષોની છાયા પણ ન પડવી જોઈએ. આ માટે તેને મકાન કે વૃક્ષની ઊંચાઈથી બમણા અંતરે ગોઠવવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે દશ મીટર ઊંચાં ઝાડ કે મકાનથી તે ઓછામાં ઓછું વીસ મીટર દૂર હોવું જોઈએ. હા, ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આ ઘરનું બારણું હંમેશાં ઉત્તર દિશામાં જ રાખવાનું હોય છે જેથી સૂર્યકિરણોની સીધી અસર ન થાય. જો રીડિંગ લેવા માટે માણસ જતો હોય તો તેના શરીરના તાપમાનની અસર વાતાવરણનું તાપમાન માપતા થર્મોમીટર પર ન થાય તેનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. આ વાત હિમાલયના શીત પ્રદેશો અને ધ્રુવીય પ્રદેશો માટે વધુ પ્રસ્તુત છે. અત્યારે પણ ઘણી જગ્યાએ આ રીતે જ મોસમની ઓળખ થાય છે પણ હવે પારંપરિક રીતને બદલે સ્વયંસંચાલિત રીતે માહિતી મેળવવામાં આવે છે જેમાં ઉપગ્રહ આધારિત સંચાર-પદ્ધતિ પણ કામે લગાડાય છે. આ આધુનિક પદ્ધતિને કારણે માનવ માટે અસંભવ લાગતાં સ્થાનો પરથી પણ નિયમિત રીતે આ માહિતી મળતી રહે છે. ઈસરો - અમદાવાદે રચેલા આ પ્રકારના સાધનને યુરોપના દેશોએ અપનાવ્યું છે. તાપમાન માપન માટે વિવિધ એકમો પ્રચલિત છે. આપણે અપનાવેલું તાપમાન એકમ 'સેલ્શિયસ' છે, પરંતુ શરીરનું આંતરિક તાપમાન - એટલે કે તાવ - હજુ પણ 'ફેરનહીટ' એકમમાં જ માપવાની આદત છે. આ બંને એકમો વચ્ચેનો સંબંધ ગાણિતિક સૂત્રથી સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.

દર વર્ષે ઉનાળામાં લૂ લાગવાથી સેંકડો માણસો અને પ્રાણીઓ મરી જાય છે. તો, માનવ કેટલી બાહ્ય ગરમી સહન કરી શકે? આ પ્રશ્નનો સીધો જવાબ મુશ્કેલ છે. ગરમીની અનુભૂતિ માટે તાપમાન અને ભેજ બંને સંયુક્ત રીતે આપણને અસર કરે છે.

લગભગ એંસી ટકા પાણીથી ભરેલું આપણું શરીર સતત પરસેવો કાઢે છે જેના બાષ્પીભવનથી શરીર પરનું બાહ્ય તાપમાન નિયંત્રણમાં રહે છે. પણ જો વાતાવરણમાં ભેજ વધારે હોય, પરસેવાનું બાષ્પીભવન ન થાય અથવા ખૂબ ઓછું થાય અને આપણને ગરમી વધુ લાગે તો તાપમાનની અસર વધુ થાય. ઉદાહરણ તરીકે વરાળથી સ્નાન (સોના બાથ) કરતી વખતે તાપમાન ૯૩ ડિ.સે. (૨૦૦ ડિ.ફે.) સુધી પહોંચી જાય છે છતાં એ આહ્લાદક લાગે છે. ૧૦૦ ડિ.સે. તાપમાને તો પાણી ઊકળવા લાગે છે. પરંતુ આ સમયે ભેજ દશ ટકા જેટલો જ હોવાથી આ તાપમાન સહ્ય બને છે. હવે જો વાતાવરણમાં ભેજનું પ્રમાણ નેવું ટકા હોય તો ૪૩ ડિ.સે. (૧૧૦ ડિ.ફે.) તાપમાનમાં પણ ટકી રહેવું મુશ્કેલ બની જાય છે. રૂડા પ્રતાપ નિસર્ગના કે આપણે ત્યાં તાપમાન જ્યારે ચાળીસ - બેતાળીસ ડિ.સે. વળોટે છે ત્યારે ભેજનું પ્રમાણ વીસ ટકાની આસપાસ રહે છે.

આપણને જે તાપમાન અભિપ્રેત છે તે ખુલ્લા મેદાનમાં છાયામાં માપેલું તાપમાન હોય છે. તડકામાં તાપમાન તેનાથી વધારે જ હોય અને પાછું સવારે અને બપોરે આ તફાવત પણ જુદો જુદો હોય. પહેરેલાં કપડાં પણ શરીરને અસર કરતા બાહ્ય તાપમાનનું નિયંત્રણ કરે છે. આમ આ પ્રશ્નનો સીધો ને સટ જવાબ મુશ્કેલ છે. આપણને દૈષ્ટિગોચર થતાં પ્રાણીઓમાં ઊંટ સૌથી વધુ તાપમાન સહન કરી શકે છે. અલબત્ત, કેટલાક સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ તો અતિશય ઊંચા તાપમાનમાં પણ જીવી જાય છે.

તાપમાન અને ગરમીની વાત કરતાં કરતાં વિચાર આવ્યો કે આ ધોમધખતો ઉનાળો અને ગરમી જ ન હોત તો? અરે! ગરમી જ ન હોત તો મોગરા, કેરી અને કોયલનાં કામણ ક્યાંથી અનુભવાત? - ભલે પધાર્યા ગરમીના આકરા દિવસો!

— ચિંતન ભટ્ટ

શ્રી ધીરુભદ્રેન પટેલ બાળ-કિશોર સાહિત્ય કેન્દ્ર

ગુજરાતી વિશ્વકોશ દ્વારા એક નવું આયોજન આકાર લઈ રહ્યું છે. દર રવિવારે સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે વિશ્વકોશ દ્વારા આજનાં બાળકોને પસંદ પડે તેવું કથાવસ્તુ ધરાવતી વાર્તા પ્રસ્તુત થશે. જેનાથી બાળકોને ગુજરાતી ભાષામાં રસ પડે અને વર્તમાન સમયને અનુલક્ષીને રચાયેલી વાર્તાઓનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

મે મહિનામાં ૭ મેએ ‘લોભી લઈછું’, ૧૪ મેએ ‘બળદ અને સિંહ’, ૨૧ મેએ ‘બુદ્ધિ અને સાથનો સંગમ’ અને ૨૮ મેએ ‘ટીટોડી અને મહાસાગર’ એ વાર્તા રજૂ થશે.

૭ અને ૨૧ મેએ પ્રસ્તુત થનારી વાર્તાનું લેખન અને રજૂઆત પ્રીતિ ચોકસી અને ૧૪ અને ૨૮ મેએ પ્રસ્તુત થનારી વાર્તાનું લેખન અને રજૂઆત અલ્પા શાહ કરશે.

આ ઉપરાંત દર રવિવારે વાર્તા સાથે એક બાળગીત રજૂ કરવામાં આવશે.

દર રવિવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે આ બાળવાર્તાઓ યૂટ્યૂબ ચેનલ : Gujarat Vishvakosh Trust, ફેસબુક એકાઉન્ટ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને વોટ્સએપ નં. ૯૮૯૮૦૪૨૬૯૯ પરથી રજૂ થશે.

ભસ, સ્વપ્નનો પીછો કરો !

ચિત્તા ડે

ભૌગોલિક બાબત નથી લાગતી, પરંતુ એક જીવંત અને આત્મીય બાબત લાગે છે અને પછી એના પર શિલ્પ કંડારવાની પ્રેરણા આપે છે. આ એમના જીવનનું ‘પેશન’ બની ગયું.

૧૯૫૭ની બીજી ઓક્ટોબરે કોલકાતાના મધ્યમવર્ગીય કુટુંબમાં જન્મેલા ચિત્તા ડે છ ભાઈબહેનોમાં સૌથી નાના હતા. પિતા કાલી ક્રિશ્ના કોલસાની ખાણના ડેપોમાં મેનેજર તરીકે કામગીરી બજાવતા હતા અને માતા પ્રભાવતીદેવી ગૃહિણી. ૧૯૭૪માં ચિત્તા ડેએ સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એમણે કલાકાર બનવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી, ત્યારે એમનાં ભાઈબહેન એમના પર અત્યંત ગુસ્સે થયાં, કારણ કે તેમના પિતાના પગારમાંથી આઠ વ્યક્તિઓનું ભરણપોષણ માંડ થતું હતું. દુર્ગાપૂજા જેવા શુભ પ્રસંગે પણ નવાં કપડાં ખરીદવાનું મુશ્કેલ બનતું. આવી પરિસ્થિતિમાં સહુની એમની પાસે એક સ્થિર અને સલામતીવાળી નોકરી કરે એવી અપેક્ષા હતી. ચિત્તા ડે નાના હતા ત્યારથી પેપર, કાર્ડબોર્ડ કે કોઈ પણ વસ્તુ પર સુંદર ચિત્રો દોરતા. પાડોશીઓ તેમને પૂજાનો પંડાલ બનાવવા અને મિત્રો તેમને તેમના ડ્રોઈંગ પ્રોજેક્ટ પૂરા કરવા બોલાવતા. કલાની આવી કુદરતી બક્ષિસ હોવા છતાં પરિવારજનોને થતું કે આમાં શું પૈસા મળે ? ઘરનું દળદર ક્યાંથી ફીટે ? ચિત્તા હજી કોઈ નિર્ણય પર આવે તે પહેલાં જ એમના પિતાશ્રીનું અવસાન થયું.

ચિત્તા ડેએ તાત્કાલિક તો એક થિયેટર ગ્રૂપમાં કામ મેળવ્યું, જેમાં સેટ બનાવવાના તથા ગોઠવવાના હતા. તેમાંથી મહિને સો-દોઢસો રૂપિયા મળતા હતા, પરંતુ તે નિયમિત નહોતા મળતા. તેથી તેઓ ગ્રીટિંગ કાર્ડ બનાવીને વેચતા, પરંતુ તેમાં પણ રંગ, પીંછી પાછળ ઘણો ખર્ચ થઈ જતો હતો. આવા સંજોગો વચ્ચે એમણે ૧૯૭૯માં કોઈને કહ્યા વિના કોલકાતાની ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજમાં પાંચ વર્ષના પેઈન્ટિંગના ડિપ્લોમા કોર્સમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. એમને મનમાં ડર હતો કે જો પરિવારજનોને આની ખબર પડશે, તો ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકશે. ૯૬ રૂપિયા પ્રવેશ ફી ભરી અને મહિને

ચારથી છ રૂપિયા ફી ભરવાની હતી. થિયેટરના કામમાંથી મળતા પૈસાથી બહુ સમુંસૂતરું પાર પડ્યું. તેઓ રોજ પાંચ કિમી. ચાલીને કોલેજ જતા હતા. આ કોર્સ દરમિયાન જ તેઓ શિલ્પકલા શીખ્યા. ૧૯૮૪માં કોર્સ પૂરો થયા પછી સેટ બનાવતા, ચિત્રો દોરતા, ટેલિવિઝન માટે પણ કામ કરતા.

૧૯૯૦ના માર્ચ મહિનામાં તેમને એક દિવસ પથ્થરની ટેકરીઓ પર શિલ્પ બનાવવાનો વિચાર આવ્યો, પરંતુ તે કરવું ક્યાં ? એમના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે જગ્યાની શોધ આદરી. ટ્રેનમાં રિઝર્વેશન વિના જનરલ ડબ્બામાં બેસીને પશ્ચિમ બંગાળમાં ઘણો પ્રવાસ કર્યો. ત્રણ વર્ષની રજળપાટને અંતે પુરુલિયા જિલ્લાના બાગમુંડી પાસે આવેલી અયોધ્યાહિલની સુંદર નાની પર્વતમાળા પર પસંદગીનો કળશ ઢોળ્યો. ત્યારબાદ એ કામ માટે સરકારી મંજૂરી લેવા ગયા ત્યારે સરકારના અધિકારીઓ તેમની મશ્કરી કરીને હાંસી ઉડાવવા લાગ્યા. ચિત્તા કે કહે છે કે એ ઘણી અપમાનજનક પરિસ્થિતિ હતી, પરંતુ તેઓ પોતાનું સ્વપ્ન સાકાર કરવા માટે મક્કમ હતા. ધીરે ધીરે સરકારના તમામ વિભાગની જરૂરી મંજૂરી ૧૯૯૫માં મળી. ૧૯૯૪માં એમણે ફ્લાઈટ ટુ હાર્મની ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના કરી અને તેના દ્વારા આર્ટ થેરપીનો કોર્સ શરૂ કર્યો. ચાર વર્ષ એમણે સ્થાનિક બત્રીસ યુવાનોને શિલ્પ કંડારતાં શીખવ્યું. એના દ્વારા ચિત્તા કે એમને રોજગારી આપવા માગતા હતા. તેઓ આનાકાની કરીને આવા વિચાર પર હસતા, પરંતુ ધીમે ધીમે સહુ કામમાં ગોઠવાતા ગયા.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ચિત્તા કે જ્યારે પ્રથમ વાર છીણી લઈને ટેકરી પાસે ગયા, ત્યારે એમના ખિસ્સામાં માત્ર બાર રૂપિયા હતા. તેમનું પ્રથમ ડ્રોઈંગ ૧૯૯૯માં પૂરું થયું, પરંતુ પૈસાના અભાવે કામ અટકી પડ્યું. શરૂઆતમાં મિત્રો અને શુભેચ્છકોએ પૈસા આપ્યા. નવ વર્ષ પછી એટલે કે ૨૦૦૮માં કેન્દ્ર સરકારે એક કરોડ રૂપિયાનું ફંડ મંજૂર કર્યું. આટલાં વર્ષો તેઓ ચિત્રો બનાવીને વેચતા રહ્યા. એમણે એમના સ્કલ્પચર માટે ટેકરીમાં છસો ફૂટ બાય આઠસો ફૂટ જેવડો ભાગ પસંદ કર્યો. ઢાંચો તૈયાર થયો, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ગોઠવ્યું, યુવાનોને રોજના અઢીસો રૂપિયા લેખે સ્ટાઈપેન્ડ આપ્યું. તેઓ ટેકરીઓની સાથે સાથે પથ્થરની મોટી શિલા પર શિલ્પ કંડારે છે (જુઓ ટાઈટલ પૃ. ૩). તેમણે દુર્લભ જાતિનાં પશુ-પક્ષીઓનાં શિલ્પ બનાવ્યાં. આફ્રિકન-એશિયન પેંગોલિન બનાવ્યાં. તેને ‘પાખી પહર’ (બર્ડ હિલ) નામ આપ્યું. ૨૦૧૫માં પાખી પહરની બાજુમાં સ્થાનિક યુવાનોને કલા શીખવવા માટે ‘આઈના’ નામનું આર્ટ સેન્ટર શરૂ કર્યું છે. તેઓ બંગાળ અને પડોશી રાજ્યોના કેદીઓને ચિત્ર દોરતાં શીખવે છે.

૨૦૦૭ સુધીમાં એમણે બસો જેટલા કેદીને ચિત્રની તાલીમ આપી છે. એક સમયે જેને લોકો ‘કેઝી’ કે ‘પાગલ’ કહેતા હતા તે ચિત્તા કેની કલાને જોવા અનેક પ્રવાસીઓ ‘પાખી પહર’માં આવે છે અને એક વ્યક્તિની સમર્પણશીલતાને જોઈને નિઃશબ્દ બની જાય છે. પુરુલિયાના અયોધ્યાની પર્વતમાળાને કલાત્મકતા અર્પનાર ચિત્તા કે કહે છે કે યાદ રાખો, જિંદગીમાં સંઘર્ષ તો રહેવાનો જ છે. તમારા સ્વપ્નનો એક ‘પેશન’ સાથે પીછો કરો અને સમર્પિત થાઓ. તમારી શ્રદ્ધા જ સ્વપ્નને સાકાર કરશે.

— પ્રીતિ શાહ

ગુજરાતી લેક્સિકન અને ધીરુબહેન પટેલ

ધીરુબહેન પટેલ — આ નામના ઉચ્ચારણ સાથે મન નવપલ્લવિત બની જાય છે અને હાથપગ થનગનાટ અનુભવતા જાય છે. આ વ્યક્તિત્વ એટલે સતત સ્મિત વેરતું, કાળજી-સંભાળ લેતું એક જાજરમાન વ્યક્તિત્વ. આ સજ્જન વ્યક્તિત્વે જાણે કે અનેક વિશ્વઅનુભવોને ગૂંજે ભરી રાખ્યા હોય; દરેક પગલે, જે કોઈ કામ હાથ લીધું હોય તેમાં ઊર્ધ્વગામી સોપાન સર થયાનું નરવું ચિત્ર ઊપસતું જ ભાળીએ. નવલકથાલેખન હોય, ફિલ્મ માટેના સંવાદ લખવાના હોય, નાટકો લખવાનાં હોય, ગાંધીવિચારનાં મશાલચી બનવાનું હોય, અનુવાદ કરવાનો હોય; પરંતુ આ જીવે આ અને આવાં અનેક ક્ષેત્રે મજબૂતાઈએ સોપાન સર કર્યાં જ હોય. આ દરેક ઉપરાંત, એમની અગાઢ ખિલવણી તો માતૃભાષા ગુજરાતીની ખેવનામાં અને તે વાણી-રાણીનાં વકીલ બનીને ઝઝૂમતા રહેવામાં રહેતી હતી. એમણે ગુજરાતીને પોષણ આપ્યું છે, તેના પ્રસાર-પ્રચારનાં કાર્યોમાં અગ્રદૂત બની જવાનું જોયું છે. ટૂંકમાં, પોતાના હરેક કામ વાટે ગુજરાતીના વિકાસને સારુ એમણે આપેલાં તમામ કામો દેદીપ્યમાન રહ્યાં છે.

અમારે મન, ધીરુબહેનની અમાપ સેવા ગુજરાતી લેક્સિકનના વિકાસમાં તેમજ ભગવદ્ગોમંડળ સંપુટના ડિજિટલ અવતારમાં પારાવાર ખીલતી રહી છે. દરેક સ્તરે એમની હૂંફ, એમનું માર્ગદર્શન તથા એમની સક્રિય દરમિયાનગીરીને કારણે આ સમૂહું કામ સભર સભર બની ગયું છે.

ગુજરાતી ભાષા પ્રતિના પ્રેમને કારણે ધીરુબહેન ભણી સતતપણે હું ખેંચાતો રહ્યો.

ઈ. સ. ૨૦૦૪ની એ સાલ હતી. ગુજરાતી લેક્સિકનના રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાએ મને ખોળી કાઢ્યો. એમણે કરેલા મહાકાય કામમાં ભાષાનાં સઘળાં પાસાંઓ આમેજ છે કે નહીં તે તપાસી જોવાનો મને એમણે આદેશ કરેલો. ગુજરાતી લેક્સિકન કાર્યક્ષેત્રને સારુ જૂથ ઊભું કરવાને માટે એમણે અમને જોતરી દીધેલા. જુવાનીનું જોમ, હણહણતું યૌવન, તેમજ ન્યોચ્છાવરીને લીધે અમે સૌ એમાં જાણે કે મચી પડ્યા. આ દિવસોમાં રતિભાઈએ (રતિકાકાએ) વિપુલ કલ્યાણી જોડે મારો ભેટો કરાવ્યો. વિપુલભાઈ વરસો જૂના રતિકાકાના વિશ્વાસુ સાથીદાર અને મુખ્ય પ્રેરક રહ્યા છે. આરંભના સમયગાળા વેળા લંડન ખાતે એ આ યજ્ઞમાં કાકાના સાથીદાર રહેલા તથા આ કામને સારુ કાકાના સહાયક બની રહ્યા હતા. આમ વિપુલભાઈ અમને વિલે પારલે ખાતે મળ્યા. અમારી અવિરત બેઠકો થઈ. રતિકાકાનાં સપનાં અંગે એમણે અમને તલસ્પર્શીપણે માહિતગાર કર્યાં. અહીં સુધીનાં કાકાએ આદર્યા કામની જાણકારી આપી. અમે સૌ આ કામના ઊંડાણને તાગી શક્યા છીએ કે નહીં તેમ જ આ મહાભારત કામની

ધીરુબહેન પટેલ, રતિભાઈ ચંદરયા અને અશોક કરણિયા

ધૂંસરી વહી શકીએ છીએ કે નહીં તેય સાથેસાથે તપાસતા જતા હતા. અને પછી તો અમે સૌ આ પ્રકલ્પને વ્યવહારમાં લાવવાને સારુ મચી પડ્યા. છેલ્લામાં છેલ્લી ઈન્ટરનેટ ટેકનોલોજીને આપણા વારસાને ઉજાગર કરવાને મથતા આ કામને સારુ કાર્યાન્વિત કરવાની મને તાલાવેલી. આમ અમે ગુજરાતી લૅક્સિકનને ઈન્ટરનેટ પર સ્થાપિત કરવાનો મનસૂબો રાખ્યો.

અમારો ઉત્સાહ અપ્રતિમ હતો. અમે પ્રગતિ સાધવાને સારુ ઝંપલાવ્યું હતું ને. અને પછી આ મહાકાવ્ય પ્રકલ્પના લોકાર્પણની બાબત સામે આવીને ખડી રહી ગઈ હતી. મેં તેને સારુ નકશો બનાવી કાઢેલો. તેમાં વિપુલભાઈ ઉપરાંત ઉત્તમભાઈ ગજજર, બળવંતભાઈ પટેલ તેમ જ મનસુખભાઈ શાહની સક્રિય સહાયતા ઉમેરાયા કરી. આ લોકાર્પણને સારુ રતિકાકા અતિથિવિશેષની શોધમાં હતા અને વિપુલભાઈએ 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના તત્કાલીન પ્રમુખ ધીરુબહેન પટેલનું નામ સૂચવ્યું. અમારે સૌને માટે તે વેળા સરેરાશ અજાણ્યું નામ. ચોતરફી વિચારણા કર્યા કરી અને છેવટે એ સૂચનને વળગી રહ્યા. આજે વિચારું છું તો સમજાય છે કે એ કેટલું ઉમદા અને મજબૂત સૂચન હતું ! વિપુલભાઈએ ધીરુબહેનનો પરિચય, તેથીસ્તો એમણે રતિકાકા તથા અમારી જોડે ધીરુબહેનની મુલાકાત ગોઠવી આપી. અમે અમારાં સપનાંની તંતોતંત વાત એમની સામે મૂકી. ધીરુબહેન તો રાજી રાજી થઈ ગયેલાં. એમણે લોકાર્પણ કરવા માટે અમારી લાગણીનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો અને સમયોચિત અતિથિ-વક્તવ્ય આપવાની વાતને મંજૂર રાખી.

અમે પછી સતત મળતાં રહ્યાં. જેમ જેમ લોકાર્પણનો અવસર નજીક આવતો ગયો

તેમ તેમ અમારું અરસપરસ હળવું-મળવું વિસ્તરતું જ ગયું. રતિકાકાના નિવાસસ્થાન ‘સુધારક’માં તેમ જ ધીરુબહેનના નિવાસસ્થાન, ‘હંસરાજ વાડી’ ખાતે અમારી બુદ્ધિશક્તિનું વલોણું સતત ફર્યા કરતું. કેટલીક વાર વિપુલભાઈ પણ અમારી સાથે ચર્ચાવિચારમાં સામેલ રહેતા. આ બધી મુલાકાતો મારે માટે કેળવણીની અમૂલ્ય ખાણ બની રહી છે. આ બેઠકોમાં યાની ધ્યાલીઓ જોડે નિતનવા નાસ્તાઓ અને ક્યારેક ગોકુલ આઈસક્રીમ આરોગતાં આરોગતાં જે રજૂઆતો થતી, પ્રાસંગિક બયાનો થતાં અને અનુભવોની લ્હાણ કરાતી તે મારે માટે ઉત્તમ કેળવણીનો પુંજ હતો. ધીરુબહેનનાં પાયાગત મૂલ્યો તથા આદર્શો મારે માટે જાણે કે જીવતાંજાગતાં ‘ગીતાપ્રવચનો’ હોય તેમ જડાઈને રહ્યાં.

ધીરુબહેન, આમ અમારાં કામનાં અત્યંત ઉત્સુક ટેકેદાર સ્થાપિત થયાં. આ પ્રકલ્પને ચરિતાર્થ કરવાના ભગીરથ કામમાં એ પરોવાયેલાં રહ્યાં. એમના મનમાં એક વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હતી : આ પ્રકલ્પ ગુજરાતી ભાષાને સારુ અગત્યનું ઓજાર બનવાનો હતો. ગુજરાતી ભાષાની જાળવણી સારુ રતિલાલ ચંદરયા અને આ યુવાનો સક્રિયપણે સમર્પિત છે તેની એમને પાકી ખાતરી થઈને રહી. એમનેય થતું હતું કે આ પ્રકલ્પમાં એય પૂરેવચ્ચ જોડાયેલાં રહે. આમ સૌ કોઈએ આ પ્રકલ્પને સહાય કરવી જોઈએ અને આ મંડળીનો સતત આભાર માનવો જોઈએ એવી લાગણી એમને રહેતી હતી.

જેમ જેમ ગુજરાતી લૅક્સિકનના લોકાર્પણ માટેનાં વાર-તારીખ નજીક ને નજીક આવતાં ગયાં તેમ તેમ હું વધુ ને વધુ કામોમાં ખૂંપતો જતો હતો. પ્રચાર-પ્રસારનાં કામો, લોકાર્પણ માટેનાં સાધનો તેમ જ અવસરની ગોઠવણ-વ્યવસ્થાનાં કામોએ મને પોતાપણામાં ગૂંથી મેલ્યો. રોજેરોજ અમે વીસેક કલાક આ કામમાં જ પરોવાયેલા રહેતા. ધીરુબહેન વચ્ચે વચ્ચે ફોન કરીને પડપૂછ કરતાં અને અમને હૂંફ આપ્યાં કરતાં. વળી, માની કાળજીભરી હૂંફ જાણે કે અમે મેળવતાં ન હોય તેમ તે કહ્યાં કરતાં : ‘ચિંતા ન કરશો, બધું જ સરસ થઈને રહેશે. તમે સૌ સંભાળ લેજો, સાચવજો.’

અને છેવટે એ નિયત સમય આવી લાગ્યો. જાણે કે ઘડિયો જ અવસર. ગુજરાત લૅક્સિકન પ્રકલ્પે ચોમેર ગુંજારવ ખડો કરી મેલ્યો. લોકાર્પણ કરવા સારુ કહેવાતી બડી મોટી હસ્તીઓને સામેલ કરવાની સૂચનાઓ થતી આવી. પરંતુ રતિકાકા પૂરા સ્પષ્ટ-મત હતા : ‘આ પ્રકલ્પનું લોકાર્પણ તો એકમાત્ર ધીરુબહેન પટેલ જ કરશે.’ દરેક ક્ષેત્રના અગ્રેસરો અવસરે હાજર હતા; થોડાક દાખલાઓ જોઈએ, એચ.ડી.એફ.સી.ના તત્કાલીન અધ્યક્ષ દીપકભાઈ પારેખ, પશ્ચિમ બંગાળના પૂર્વ રાજ્યપાલ વીરેનભાઈ શાહ, કોટક ગ્રૂપના સુરેશભાઈ કોટક વગેરે. અવસર પહેલાં અમે એક અગત્યના રાજકારણી આગેવાનનેય મળ્યા હતા અને એમનોય ટેકો મેળવ્યો હતો. ધીરુબહેન પટેલે ગુજરાતી લૅક્સિકનનું આમ ૧૩ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૬ના રોજ જાહેર લોકાર્પણ કર્યું અને આ પ્રકલ્પને જગતને અર્પિત જાહેર કર્યો.

તે અવસરે ધીરુબહેન પટેલનું વક્તવ્ય એક સીમાસ્થંભ સમું રહ્યું. વિચક્ષણ અને સ્વપ્નદ્રષ્ટા હોવાને કારણે એમને આ નવી ટેકનોલોજીના મહત્વને પામવાને સારુ સહેજે વાર ન લાગી. વિદેશે વસતા ગુજરાતીઓ તેમ જ ભારતમાંના નગરજીવન વચ્ચે રહેનારા અસંખ્ય ગુજરાતીઓની ભાવિ પેઢીને માટે ટેકનોલોજીનો કેવો જબ્બર ઉપયોગ હશે તે પામતાં એમને વાર નહોતી લાગી. ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના અગાધ લગાવ અને સ્નેહને કારણે એમનું વક્તવ્ય અનેકોને પ્રોત્સાહિત કરતું હતું. આપણા જાણીતા સાહિત્યકાર સુરેશ દલાલ તો કહેતા હતા, જગતભરમાં પથરાઈ ગુજરાતી જમાતને ખૂણે ખૂણે આ વક્તવ્યની નકલ પહોંચવી જરૂરી છે અને તેમ કરવાની આપણા દરેકની ફરજ બને છે.

રતિકાકાનું સપનું આ ગુજરાતી લેક્સિકન પ્રકલ્પ વાટે હવે સાકાર થતું હતું. અમને દેખાતું હતું કે ચોમેર લોકો ગુજરાતી લેક્સિકન સારુ રાહ જોઈને બેઠા હતા. ઈન્ટરનેટ તથા કોઈક પ્રકારની અગમ્ય શુભકામનાઓને પરિણામે ગુજરાતી લેક્સિકન હવે ભારતનું સૌથી ભાષાકીય પોર્ટલ તરીકેનું સ્થાન શોભાવતું હતું. અમારું જૂથ સમયે સમયે નવાં નવાં, વિધ વિધ, વિશિષ્ટ અંગો ઉમેરતું હતું. ધીરુબહેન, વિપુલભાઈ, ઉત્તમભાઈ ગજજર, બળવંતભાઈ પટેલ આ સઘળી વિચારબદ્ધ યોજનાઓમાં સક્રિયપણે સામેલ હતાં. અસંખ્ય પારિતોષિકો તેમ જ અમાપ પ્રશસ્તિઓ વચ્ચે ગુજરાતીભાષી પ્રજામાં ઉપરતળે આની જે અસર ઊભી થઈ હતી તેથી કોઈ મોટું પારિતોષિક હોઈ શકે તેમ અમને જણાતું જ નહોતું. વિલાયતસ્થિત ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ તેમ જ વિપુલ કલ્યાણીના ‘ઓપિનિયન’ સામયિક સૌજન્યે ગુજરાતી લેક્સિકનનું વળી ડાયસ્પોરાના મહાનગર લંડનમાં જાહેર લોકાર્પણ થયું. રતિલાલ ચંદરયા અને અશોક કરણિયા ઉપરાંત અવસરે અતિથિવિશેષ ડૉ. ભીખુ પારેખ, ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના ધીરુભાઈ ઠાકર, ડાયસ્પોરાના જાણીતા પત્રકાર તથા અધ્યાપક પ્યારઅલી એમ. રતનસી, તેમ જ તત્કાલીન અકાદમી પ્રમુખ વલ્લભ નાઠા અવસરે પૂરેવચ્ચ હાજર હતા. આમ જગતને ચોક હવે ગુજરાતી લેક્સિકન પ્રસરી ગયું હતું.

ધીરુબહેનને કારણે રતિભાઈ ચંદરયાનું ગુજરાતી લેક્સિકનનું સપનું સાકાર થયું. હવે પોરસાઈને અમે એક બીજો મહત્વાકાંક્ષી પ્રકલ્પ હાથ લીધો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સાર્થ જોડણીકોશ’નું ડિજિટાઈઝેશન સંપન્ન કર્યું. આ ઉદ્દેશ પાર પડે તે સારુ વિપુલભાઈએ વરસો લગી અથાક મહેનત લીધી હતી. તે મહેનત આખરે ફળી રહી. રતિકાકાની ઉષ્માભરી સતત હૂંફનું જ આ પરિણામ હતું. (ક્રમશઃ)

— અશોક કરણિયા

(મૂળ અંગ્રેજી સ્મરણાંજલિનું ગુજરાતીકરણ : વિપુલ કલ્યાણી)

(૩-૪ એપ્રિલ, ૨૦૨૩)

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને સંતુલનના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ

(૧) પ્રા. ડૉ. વિનોદ જોશી :

ગુજરાતી કવિતાના ગીતકવિ પ્રા. ડૉ. વિનોદ જોશી ભાવનગર યુનિવર્સિટીના પૂર્વકુલપતિ અને ગુજરાતી ભાષાભવનના પૂર્વ-અધ્યક્ષ છે અને તેઓશ્રી સુપ્રસિદ્ધ કવિ-વિવેચક અને ભાવપૂર્ણ વક્તા છે. તેઓનાં ગીતો

ગુજરાતી સુગમ સંગીતનું નજરાણું બની રહ્યાં છે. અસ્મિતા વિશેષ સંવાદમાં તેઓની શબ્દબ્રહ્મની ખોજ તરીકે આવે છે. તેઓના જીવનનો એક પ્રસંગ જાણીએ :

હું ભણ્યો બોટાદમાં. કવિશ્રી બોટાદકર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં હું ગ્રેજ્યુએટ થયો. એ ગાળામાં ગુજરાતમાં નવનિર્માણ આંદોલન થયેલું. માસ પ્રમોશન અપાયેલું ત્યારે પણ મેં માસ પ્રમોશન નહોતું સ્વીકાર્યું. આની સાથે જ જોડાયેલી ઘટના છે. માસ પ્રમોશન મળ્યું, મેં ન સ્વીકાર્યું એટલે પરીક્ષા આપવાની થઈ પણ બોટાદ કોલેજને પરીક્ષાકેન્દ્ર ન મળ્યું. તો મારે ભાવનગરમાં પરીક્ષા આપવા જવાનું થયું. હું ભાવનગરમાં કોઈને ઓળખું નહીં અને કવિતા લખતો હતો એટલે એમ થયું કે ભાવનગરના કોઈ કવિને ત્યાં જાઉં. તો નાથાલાલ દવેને ત્યાં હું ગયો અને મારી ઓળખાણ આપી. મેં કીધું, ‘હું પરીક્ષા આપવા આવ્યો છું.’ એટલે કહે કે, ‘રહેશો ક્યાં?’ થોડી વાર તો કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં. પણ મારી ચિંતા એ જોઈ ગયા હોય કે ચહેરો વાંચી ગયા હોય એમ એમણે કહ્યું કે, ‘તમારે અહીંયાં જ રહેવાનું છે.’ એ કવિના ઘરે આવી રીતે હું મારી પરીક્ષા ચાલી ત્યાં સુધી રહ્યો.

પહેલી રાત્રે હું જ્યારે સૂતો એમના ઘરે, ત્યારે ક્યાં સૂવું એ જગ્યા બતાવી એમણે મને કહ્યું કે, ‘આ પલંગ પર તમારે સૂવાનું છે.’ હું તો કોઈ દિવસ પલંગ પર સૂતેલો નહીં. ઘરમાં નીચે ગોદડાં પાથરીને સૂઈ જવાનું, આ જ ટેવ હતી. પલંગ ઉપર ક્યારેય સૂતેલો નહીં, એટલે મારા ચહેરા ઉપર પાછો ક્ષોભ આવ્યો. મને કહે, ‘કેમ મૂંઝાઓ છો? આ પલંગ પર ઉમાશંકર જોશી પણ સૂતેલા છે.’ પછી હું સૂતો એ રાત્રે. અને રાતના એક-બે વાર મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ. પેલું વાક્ય મારા ચિત્તમાં આવ્યા કરે કે ‘આ પલંગ પર ઉમાશંકર જોશી સૂતેલા છે’. એટલે એક કવિના ઘરમાં જેના ઉપર એક કવિ સૂતા હોય એ પલંગ પર મારું સૂવાનું ને એ બધું મારી અંદર એવું ઘૂમરાયા કર્યું કે મને

એવું લાગવા માંડ્યું કે હું કવિતા કરી શકીશ, હું કવિ થઈ શકીશ. અને ત્યારે તો બીજાં ઘણાં સામયિકોમાં કવિતા છપાતી હતી. એ વખતે મહેન્દ્ર મેઘાણી ‘મિલાપ’ પ્રગટ કરતા હતા. ‘નવનીત-સમર્પણ’ બંને જુદાં સામયિકો હતાં. ‘સમર્પણ’માં પણ મારું છપાતું અને ‘નવનીત’માં પણ છપાતું. આ બધાં સામયિકોમાંથી મહેન્દ્ર મેઘાણી મિલાપમાં મારી કવિતા છાપતા એટલે એ મને ઓળખતા. મને થયું કે હવે કવિતા એ મારી સાચી દિશા છે. હકીકતે મારામાં સર્જકતાનું કંઈક બીજ તો પડેલું હશે જ. કારણ કે હું નાનો હતો ત્યારે ચિત્રો દોરતો. ઘણાં સરસ ચિત્રો મેં કરેલાં... સારો ચિત્રકાર થઈ શક્યો હોત.. મારામાં ધૈર્યનો અભાવ હતો. ચિત્રમાં ધૈર્યની બહુ જરૂર પડે. એટલે એ ન થયું. મારે ગાયક થવું હતું. મેં એક વખત એવો પણ વિચાર કર્યો કે હું સારો ગાયક થાઉં, કારણ કે મારો અવાજ સારો હતો અને ઉચ્ચારો હું સ્પષ્ટ કરી શકતો હતો. પણ દુર્ભાગ્યે હું કોઈ તાલીમ લઈ ન શક્યો. એટલે ચિત્ર ગયું, સંગીત પણ ગયું એટલે હાથમાં રહ્યો શબ્દ અને શબ્દમાં પછી મને આ રીતે પોષણ મળતું ગયું એમ આગળ ચાલ્યું.

(૨) શ્રી ગુણવંત શાહ :

ગુજરાતને અને ગુજરાતીને શ્રી ગુણવંત શાહનો પરિચય આપવાની જરૂર હોય ખરી? શિક્ષણશાસ્ત્રના મૂર્ધન્ય પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રિમ સર્જક, અધ્યાત્મમાર્ગના અનેક ગ્રંથોના

લેખક અને રાષ્ટ્રની કે સમાજની હરપળ ચિંતા કરી ખલેલ પામનાર ચિંતક શ્રી ગુણવંત શાહ. તેઓ પદ્મશ્રી છે, સાહિત્યરત્ન છે, અનેક સન્માનો તેઓના નામે છે, જોકે આ બધાં જ વિશેષણો ગુણવંત શાહના નામથી ઊજળાં થયાં છે. અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ માટે તેઓશ્રી સહકુટુંબ વિશ્વકોશના સ્ટુડિયોમાં પધાર્યા અને નરમ તબિયત વચ્ચે પણ નિજી મૂડમાં યાદગાર સંવાદ કર્યો. તેમાંથી એક નાની વાત અહીં પ્રસ્તુત છે

ભદ્રાચુ : બાએ જે છૂટ ગુણવંતને નહોતી આપી એ બધી જ છૂટ ગુણવંતે એનાં સંતાનોને આપી.

હા, કોઈએ મને કન્સર્ન કર્યો નથી. લગ્ન કરતાં પહેલાં કે લગ્ન નક્કી કરતાં પહેલાં. They informed me. મેં કહ્યું, ‘આપણે તપાસ કરીએ જરા’, એટલામાં તો આવીને કહ્યું કે, ‘ભાઈ, હવે નક્કી થઈ ગયું છે.’ મેં કીધું, ‘ભલે...’ અને એમાં મારા વિચારો એવા ઉદાર ખરા કે It is decided by God. Marriages are made in heaven. અને ભૂલ કરે તોપણ એમણે લીધેલો નિર્ણય સારો, આપણે થોપી બેસાડીએ તેના કરતાં, એવી મારી માન્યતા. વિવેકપૂર્વક inform કરે, આપણું સાંભળવા પણ તૈયાર પણ માનવા તૈયાર નહીં અને મેં એવું કહ્યું જ નથી એ લોકોને. આ હું મારી બાના ડહાપણ પરથી પણ શીખ્યો કે થોડોક એ લોકો પર પણ વિશ્વાસ રાખવા જેવો છે. એ મારી બા તરફથી મળેલું મોટામાં મોટું લેસન. આ તદ્દન ફેન્ક વાત કરી દીધી તને.

ભદ્રાયુ : અને વિવેકના કિસ્સામાં ?

વિવેકના કિસ્સામાં તો એવું થયું કે મુસલમાન સાથે મેરેજ કરવાનાં અને એને પણ ખબર કે ભાઈને જરા કન્સર્ન કરવા પડશે. કુમુદબહેનને ત્યાં હું અને વિવેક સૂતેલા હતા. વિવેક ઊઠ્યો. મને કહે કે, ‘ભાઈ, એક વાત કરવી છે.’ મેં કીધું, ‘દીકરા લગ્નની?’ તો કહે, ‘હા’ મેં કીધું, ‘વાહ, બહુ સારું’, કારણ કે એ લગ્ન કરવાની ઉતાવળમાં નહોતો, ફિલ્મલાઈનમાં ખરો ને.. મને કહે, ‘ભાઈ, લવ થયો છે,’ ‘what a good news’ ‘પણ ભાઈ, છોકરી મુસલમાન છે’. મેં કીધું, ‘કાંઈ વાંધો નહીં, જો છોકરી સારી હોય તો આપણને વાંધો નથી. તારી પસંદગીની હોય તો..’. એ કહે, ‘મારી પસંદગીની છે, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે મને કે એ બહુ જ સારી છોકરી છે.’ ‘બીજું કંઈ?’ તો કહે, ‘she is already married’. મેં કીધું, ‘તેની અત્યારે શું સ્થિતિ છે?’ તો કહે, ‘એને એક છોકરી પણ છે.’ મેં કીધું, ‘બીજું કંઈ પણ કહેવાનું હોય તો કહી દે... લંગડી છે, લૂલી છે એવું કાંઈ હોય તોપણ કહી દે. હવે તું મારી પરીક્ષા લઈ રહ્યો છે? એક પછી એક પગથિયાં ચડતો જાય છે.’ તો કહે, ‘ના ના ભાઈ, એવું નથી આમ, તેમ..’ એણે ધીરજથી કામ લીધું. પછી એવું બન્યું કે, ભગવાનની મોટી મહેરબાની - આજે અમે બહુ ખુશ છીએ. વિવેકની પત્નીને રાષ્ટ્રપતિ એવોર્ડ મળ્યો છે. ફિલ્મની સ્ટોરી લખવાનો... બતુલને... તું બતુલ સાથે બેસીને વાત કરે તો તને એમ લાગે કે સેન્સિબલ છે. પૂરેપૂરી સેન્સિબલ... હજુ સુધી એક પણ દિવસ ઊંચે સાદે વાત નથી થઈ અમારે આખા કુટુંબમાં બતુલ સાથે...

— સંકલન ભદ્રાયુ વહરાજાની

માતૃભાષા સંવર્ધન અંગે વિશિષ્ટ આયોજન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર દ્વારા એક નવી પહેલ કરવામાં આવી છે, જેમાં ગુજરાતી ભાષાના ભાષકો માટે દર મહિને ભાષાશુદ્ધિના વર્ગનું આયોજન કરવામાં આવશે. આના પ્રથમ ચરણરૂપે ૨૮ એપ્રિલ, ૨૦૨૩, શુક્રવારે સાંજે ૫-૩૦ વાગ્યે ગુજરાતી ભાષાના ભાષકો માટે જાણીતા ભાષાવિદ અને હાસ્યલેખક શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે વક્તવ્ય આપ્યું. આ પ્રસંગે શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ સૌને આવકાર આપતાં કહ્યું કે, આજે બોલાતી-લખાતી ગુજરાતી ભાષા માટે ભાષાશુદ્ધિ અનિવાર્ય બની છે. આ અભિયાનની શરૂઆત છે. આજે આપણે વર્ગોનો પ્રારંભ કરીએ છીએ અને આ આપણા સૌનું સહિયારું કાર્ય છે.

શ્રી રમેશ તન્નાએ કહ્યું કે, ગુજરાતમાં માતૃભાષા યુનિવર્સિટીનું સ્વપ્ન કુમારપાળ દેસાઈએ જોયું છે તે આપણે સહુએ સાથે મળીને સાકાર કરવાનું છે. તેમણે પ્રાચીનથી અર્વાચીન સુધીના સર્જકોની સર્જન-ચેતનાનું પુણ્યસ્મરણ કરી ભાષાનું સંવર્ધન કરવા પર ભાર મૂક્યો હતો.

મુખ્ય વક્તા શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે કહ્યું કે, આજે માતૃભાષા યુનિવર્સિટી મંદિરનું ખાતમુહૂર્ત થઈ રહ્યું છે. હું એ મંદિરનો કડિયો છું. એમણે હાલરડાં અને ગીતોમાં રહેલા સંસ્કાર અને શબ્દ પરિચય દ્વારા ગુજરાતી ભાષા અને બોલીની વિશેષતાઓ સમજાવી હતી. હવે પછીનો વર્ગ ૧૩-૫-૨૦૨૩, શનિવારે ૫-૩૦ વાગ્યે રહેશે. આ અંગેની માહિતી માટે શ્રી અનિલભાઈ રાવલનો ૯૮૯૮૦ ૫૩૫૩૬ નંબર પર સંપર્ક કરવા વિનંતી.

આગામી કાર્યક્રમો

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

(ઓનલાઇન કાર્યક્રમો)

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને સંતુલન દ્વારા યોજાયેલા ‘અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ’માં શ્રી ભદ્રાયુ વઘરાજાનીનો નીચેની વ્યક્તિઓ સાથે સંવાદ.

- ◆ ૧૦ મે, ૨૦૨૩, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦
શ્રી વિનોદ જોશી (સમયમર્યાદા : ૧ કલાક, ૪૨ મિનિટ)
- ◆ ૨૪ મે, ૨૦૨૩, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦
શ્રી ગુણવંત શાહ (સમયમર્યાદા : ૧ કલાક, ૫૭ મિનિટ)

(ઓફલાઇન કાર્યક્રમો)

ધર્મ-તત્ત્વ-દર્શન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

- ◆ ૧૦ મે, ૨૦૨૩, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦
વિષય : સંત કવિઓ : ચમત્કારો અને તેની યથાર્થતા
વક્તા : શ્રી દલપત પઢિયાર

સ્વાસ્થ્ય-યોગશ્રેણી

- ◆ ૧૩ મે, ૨૦૨૩, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦
વિષય : દોડધામભરી જિંદગીમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર થતી અસરો અને ઉપચાર
વક્તા : ડૉ. કલરવ મિસ્ત્રી

ગુજરાતના સંસ્કારપુરુષ શ્રી પોપટલાલ હેમચંદ સ્મૃતિ-વ્યાખ્યાન

- ◆ ૨૦ મે, ૨૦૨૩, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦
વિષય : ગુજરાતની મહાજન પરંપરા અને તેનું ગુજરાતના સાંસ્કારિક ઘડતરમાં પ્રદાન
વક્તા : શ્રી મકરંદ મહેતા, શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ

રસિકલાલ છો. પરીખ વ્યાખ્યાનમાળા

- ◆ ૨૪ મે, ૨૦૨૩, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦
વિષય : બાઉલ ગાન અને ગ્રંથવિમોચન
વક્તા : લેફ્ટેનન્ટ સતીશચંદ્ર વ્યાસ ‘શબ્દ’
ગીત લખે તે જ ગીત ગાય, તે જ ગીતનું ગાયન કરે, તે જ ગીતની તરજ રચે, તે જ નૃત્યના સ્ટેપ રચે, તે જ નૃત્ય કરે, તે જ વાદ્ય વગાડે અને તે જ તંતુવાદ્ય વગાડે એમ ગીતકાર, સંગીતકાર, વાદન, નર્તન એવી સાત કામગીરી એકલે હાથે બજાવનાર ‘સપ્ત સાધનાર’ સાધક બાઉલનાં ગીતો.

જેની પ્રસ્તુતિ કરશે મધુસૂદન બાઉલ, જેઓ અડધા વિશ્વની બાઉલ યાત્રા કરી

ચૂક્યા છે. એ સાથે મહાકવિ જયદેવના જન્મસ્થાન કેન્દુલ પલ્લીના સનાતન બાઉલ અને એ રીતે થનારું બાઉલ ગાન તથા ‘બાઉલની નજરે શાંતિનિકેતન’ અને ‘સ્મરણિકા’નું વિમોચન.

આસ્વાદ

◆ ૨૮ મે, ૨૦૨૩, રવિવાર : સવારના ૧૦-૦૦

વિશ્વકોશભવનના શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ સભાગૃહમાં ‘હિન્દી ફિલ્મો : ગીત-ગઝલ-શાયરી’ વિશે જાણીતા ગુજરાતી કવિ, સાહિત્યકાર અને વિવેચક ડૉ. અશોક ચાવડા ‘બેદિલ’નું વક્તવ્ય.

ચિત્રકાર શ્રી પ્રફુલ્લ દવે કલાપ્રતિભા એવોર્ડ

૧૯૩૪માં ગુજરાતમાં જન્મેલા પ્રફુલ્લ દવે વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રકાર હતા. તેઓ ૧૯૭૦ થી સુરિય સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં રહીને કામ કરતા હતા. તેમણે એન. એસ. બેન્દ્રે અને કે.જી. સુબ્રમણ્યનના માર્ગદર્શન હેઠળ ફાઈન આર્ટ્સ બરોડાની ફેકલ્ટીમાં કલાનો અભ્યાસ કર્યો હતો.. ત્યારપછી તેમણે કે. જી. સુબ્રમણ્યનના આશ્રય હેઠળ મુંબઈના ડિઝાઈન સેન્ટરમાં કામ કર્યું હતું. ૧૯૫૮થી ૧૯૬૧ સુધી તેમનો આર્ટિસ્ટ સ્ટુડિયો ધી ભૂલાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં હતો, જે ભારતને આઝાદી મળ્યા પછી સૌથી પહેલો આર્ટિસ્ટ સ્ટુડિયોમાંનો એક હતો જ્યાં તેમણે તેમની ચિત્રકળાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો.

તેમણે સિનેમેટોગ્રાફીમાં ડિપ્લોમા કરીને લંડન ફિલ્મ સ્કૂલમાં વધુ અભ્યાસ કર્યો અને અંતે ૧૯૭૦માં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં સ્થાયી થયા. પ્રફુલ્લ દવેએ તેમના જીવનમાં કરેલાં અનેક પ્રદર્શનો પૈકી, તેમનો બીજો સોલો શો કેકુ અને ખોરશેદ ગાંધીની કેમોલ ગેલરી મુંબઈ સાથે હતો. પ્રથમ ૧૯૬૮માં અને ત્યારબાદ ૧૯૭૦માં. પછીના વર્ષમાં, કેકુએ સુરિયમાં ગેલરી કોરે ખાતે કન્ટેમ્પરરી ઈન્ડિયન આર્ટ નામનું એક પ્રદર્શન ગોઠવ્યું જ્યાં તેમણે પ્રફુલ્લને ભાગ લેનારા ભારતીય કલાકારોમાંના એક તરીકે આમંત્રિત કર્યા હતા. ચિત્રકારોનું એક પોસ્ટર જેનું પ્રદર્શન ગેલરી કેમાઉલ દ્વારા પ્રાયોજિત હતું તેને તેહરાન, સુરિય, હેમ્બર્ગ, ડ્યુસેલ્ડોર્ફ, એસેન, કોનબર્ગ ૧૯૭૦-૭૧માં દર્શાવવામાં આવ્યા હતા.

૧૫ જૂન, ૨૦૨૨ની પૂનમના પરોઢના અજવાળા સાથે વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ પામેલા ચિત્રકારના આત્માનું અજવાળું વિલીન થઈ ગયું.

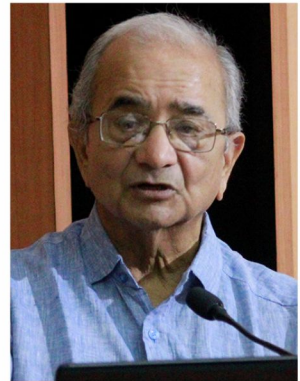
આવા આંતરરાષ્ટ્રીય સમર્થ ચિત્રકાર શ્રી પ્રફુલ્લ દવેના ભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપક, લેખક અને દેશ-વિદેશમાં માતૃભાષા માટે સીમાચિહ્ન રૂપ કાર્ય કરનાર શ્રી જગદીશભાઈ દવેના સહયોગથી ચિત્રકાર શ્રી પ્રફુલ્લ દવે કલાપ્રતિભા એવોર્ડ એનાયત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અને એની નિર્ણાયકસમિતિએ સર્વાનુમતે આ એવોર્ડ ખ્યાતનામ ચિત્રકાર શ્રી અમિત અંબાલાલને આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે, જે અંગેનો કાર્યક્રમ થોડા સમય બાદ યોજાશે. શ્રી પ્રફુલ્લ દવેની ચિત્રકલા વિશે ‘વિશ્વવિહાર’માં વિસ્તૃત લેખ પ્રગટ કરીશું.

પથ્થરની ટેકરીઓ પર શિલ્પ કંડારતા ચિત્તા ડે (પૃ. 24)

‘વર્ષા અડાલજ સાથે ગોષ્ઠિ’ કાર્યક્રમમાં
વર્ષા અડાલજ અને શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

‘ઈસરો : સિદ્ધિ અને સંકલ્પના’
વિશે ચિંતન ભટ્ટ

RNI No. GUJGUJ/1998/4459. postal Regd. No.

GAMC 1375 2021-23 issued by SSP Ahmedabad-9.

Valid Upto 31-12-2023. License to post without

Prepayment No. PMG/NG/111/2021-2023. valid upto

31/12/2023. Posted at Ahd PSO On 5th every month.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ સંચાલિત ગુજરાતી ભાષાનો સૌથી મોટો અને પ્રથમ ડિજિટલ શબ્દકોશ ગુજરાતી લેક્સિકન

- પિસ્તાળીસ લાખ કરતાં વધુ શબ્દો ધરાવતો પ્રકલ્પ
- અત્યાર સુધીમાં ચાર કરોડ અને એસી લાખથી વધુ લોકોએ લીધેલી મુલાકાત
- માતૃભાષા ગુજરાતીના ભેખધારી ઉદ્યોગપતિ સ્વ. શ્રી રતિલાલ ચંદરયાના દીર્ઘ પુરુષાર્થને પરિણામે સાકાર થયેલો પ્રકલ્પ
- ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજીના માધ્યમ મારફત ગુજરાતી ભાષાની જાળવણી કરવાનો, તેને લોકપ્રિય બનાવવાનો અને તેનો વિકાસ કરવાની ભાવના.
- અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ, ગુજરાતી-અંગ્રેજી શબ્દકોશ, ગુજરાતી-ગુજરાતી શબ્દકોશ (ભગવદ્ગોમંડલ અને સાર્થ જોડણીકોશ સહિત) ઉપરાંત હિન્દી-ગુજરાતી શબ્દકોશ, મરાઠી-ગુજરાતી શબ્દકોશ, વિરુદ્ધાર્થી કોશ, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, પર્યાયવાચી કોશ, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, વિવિધ ગુજરાતી રમતો, ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઈ-બુક્કનો સમૃદ્ધ સ્રોત ધરાવે છે. વળી આ બધા સ્રોત વિવિધ મોબાઈલ એપ્લિકેશન સ્વરૂપે પણ ઉપલબ્ધ છે અને આ સ્રોત તમે તમારા કમ્પ્યુટરમાં પણ નિ:શુલ્ક ડાઉનલોડ કરી શકો છો.
- ર.૮૧ લાખ શબ્દો ધરાવતા ગુજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક સીમાસ્તંભ સમાન ભગવદ્ગોમંડલને ડિજિટલાઈઝ કરી વેબસાઈટ અને મોબાઈલ એપ સ્વરૂપે મળશે.
- માન્ય શબ્દકોશમાં સ્થાન ન પામેલા કિંતુ લોકબોલીમાં પ્રચલિત એવો લોકભાગીદારીથી ચાલતો ૧૦૦૦થી વધુ શબ્દો ધરાવતો ‘લોકકોશ’.
- global.gujaratilexicon.com દ્વારા ગુજરાતી-ચાઈનીઝ, ગુજરાતી-જાપાનીઝ અને ગુજરાતી-ફ્રેન્ચ શબ્દકોશ તો વળી swahililexicon.com દ્વારા સ્વાહિલી ભાષા વિશેની જાણકારી પણ મેળવી શકો છો.
- વિદેશમાં જઈ વસેલા ગુજરાતીઓની આવનારી પેઢીને ભાષાનો આ અમૂલ્ય વારસો માણવા મળે તે હેતુથી શરૂ કરાયેલ લેટ્સ લર્ન ગુજરાતી પ્રકલ્પ આજે NRGઓમાં અતિ પ્રિય બન્યો છે.
- આ ઉપરાંત યૂથકોર્નર, બ્લોગ, વીડિયો, એક્સપ્લોર ગુજરાત જેવાં વિવિધ માધ્યમ થકી આજની યુવા પેઢી અને ભાષાપ્રેમીઓને એક મંચ ઉપર સાથે લાવવાનો પ્રયત્ન છે. વળી તમે ગુજરાતી લેક્સિકનના વૉટ્સએપ ગ્રૂપ કે સોશિયલ મીડિયા પર જોડાઈ રોજનો એક નવો શબ્દ અને સુવિચાર પણ મેળવી શકો છો અને તમારું શબ્દભંડોળ વધારી શકો છો.
- ગુજરાતી લેક્સિકન : www.gujaratilexicon.com

આ ક્યૂ આર કોડ સ્કેન કરવાથી ‘વિશ્વવિહાર’માં અગાઉ પ્રકાશિત થયેલા લેખો સાંભળી શકાશે અને જે તે મહિનાનું ‘વિશ્વવિહાર’ દર મહિનાની ૧૫મી તારીખે શ્રાવ્ય (ઓડિયો) રૂપે ઉપલબ્ધ થશે.